

TEMIDA

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 3, godina 23, Decembar 2020.

Tema broja: DECA ŽRTVE

Izdaju:

© Vikičimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampavanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Vikičimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 630 3022, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-polički univerzitet, Srbija; dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-polički univerzitet, Srbija; dr Alenka Šelić, redovna profesorka Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austria; dr Ivo Aertsen, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija; dr Brandon Hamber, Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University u penziji, Velika Britanija; dr Gail Mason, University of Sydney, Australija; dr Estela Valverde, Macquarie University, Australija; dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias, University of San Francisco, SAD; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppantan Jaishankar, Raksha Shakti University, Indija, dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska.

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka) i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović

Sekretarka redakcije:

mr Ljiljana Stevković

Tehnički urednik:

dr Bejan Šaćiri

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Slobodanka Konstantinović Vilić, redovna profesorka Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, La Trobe University, Australija.

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga: Tatjana Rondović

UDK	ISSN (štampano izdanje)	ISSN (on line izdanje)
343.98	1450-6637	2406-0941

Tiraž: **Štampa**

200 primeraka **„Prometej“**

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage

in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Deca žrtve

Theme of the Issue:

Child victims

Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

Assessments of the Social Welfare Centers on the
Consequences, Security Risks and Recovery Needs of
Children Witnesses of Violence in Parental
Relationships

Tanja Ignjatović 307

The Protection of Children Victims of Electronic Harassment in Criminal Law: Controversial Issues and Possible De Lege Ferenda Amendments

Zaštita dece žrtava elektronskog uznemiravanja
u krivičnom pravu: Kontroverzna pitanja i mogući
predlozi de lege ferenda

Nikola Paunović 333

Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

Why do Children Remain Silent about Sexual Abuse?

Bojana Tankosić
Ivana Milosavljević-Đukić 353

Ostale teme

Other themes

Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića

Types of Fear, Ethics and Aesthetics of Terror, and the
Politics of Emotions in the Album of Female Prisoners
by Milutin A. Popović

Svetlana Tomic 371

Psihološke intervencije u krizi sa žrtvama pandemije korona vírusa	
Psychological Crisis Interventions with Victims of the Coronavirus Pandemic	
Nikola M. Petrović	
Nina Lalević	407

Prikazi konferencija

Conference reviews

XX godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju, online	
XX Annual Conference of the European Society of Criminology, online	
Vesna Nikolić-Ristanović	419

Online konferencija Viktimološkog društva Srbije „COVID-19 na Balkanu: obrasci viktimizacije i prava žrtava“

Online conference of the Victimology Society of Serbia “COVID-19 on the Balkans: Victimization Patterns and Victims’ Rights”	

Milica Luković Radaković 423

Prikazi knjiga

Book reviews

Naeima Faraj A.A. Al-Hadad	
Working Women and their Rights in the Workplace: International Human Rights and Its Impact on Libyan Law	

(Zaposlene žene i njihova prava na radnom mestu:
Međunarodno pravo ljudskih prava i njegov uticaj na libijsko pravo)

Milica Luković Radaković 431

TEMIDA

2020, vol. 23, br. 3, str. 307-332

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2003307I>

Originalni naučni rad

Primljeno: 10.9.2020.

Odobreno za štampu: 1.12.2020.

Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

TANJA IGNJATOVIC*

Predmet istraživanja, čiji su nalazi prikazani u ovom radu, su procene stručnjaka u centrima za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u partnerskom odnosu roditelja, koje su dostavljene sudu u postupku za zaštitu od nasilja u porodici, a koji je pridružen postupku u bračnom sporu u kom sud donosi odluku o vršenju roditeljskog prava. Cilj je da se opišu karakteristike stručnih procena, mapiraju problemi i ukaže na moguća unapređenja. Kvalitativna tematska analiza sprovedena je na dva uzorka izveštaja o nalazu i mišljenju organa starateljstva iz 2010/2011., odnosno 2019/2020. godine. Analiza ukazuje na nesistematičan pristup i izostanak relevantnih podataka, prisutan i u kasnijem uzorku izveštaja, mada se uočava pozitivna promena u vezi sa procenom bezbednosnih rizika, nedovoljno integrisana sa predlozima za poveravanje i određivanje modela kontakta deteta sa nasilnim roditeljem. Bilo bi važno izraditi i usaglasiti specifična stručna uputstva za ove procene, specijalizovati znanja stručnjaka i povećati broj istraživanja različitih aspekata stručne prakse u ovoj oblasti.

Ključne reči: deca, nasilje u porodici, svedoci, oporavak, centar za socijalni rad, stručne procene, Srbija.

* Dr Tanja Ignjatović je naučna saradnica, projektna koordinatorka u Autonomnom ženskom centru, Beograd. E-mail: tanja@azc.org.rs.

Uvod

Tokom 1980-ih i 1990-ih godina prošlog veka raste zabrinutost za izloženost dece nasilju u porodici kao obliku zlostavljanja dece. Istraživanja pokazuju da je više od 80% dece koja su svedoci događaja nasilja prema majkama, što potvrđuju i izjave tri četvrtine žena koje imaju iskustvo nasilja (Lapierre, 2008). To je često bilo povezano sa viđanjem dece sa ocem nakon razdvajanja partnera (Hester, 2009). Pojam je nejasno određen jer može da uključi prisustvo dece situaciji nasilja, ali ne nužno, jer dete može da čuje (iz druge prostorije), da vidi posledice (povrede ili osećanja majke), ali može biti i prisiljavano da gleda ili da čini nasilje prema majci, saslušavano ili korišćeno da „špijunira“ majku, može biti izloženo optužbama da je majka kriva za nasilje ili za hapšenje oca, prisustvovati dolasku policije ili hitne medicinske pomoći, učestvovati u procenama i sudskim procesima ili biti svedok pokušaju samoubistva ili ubistva majke (Maxwell, 1994; Edleson, 1999; Tomison prema Kaufman, Little, 2003; Harne, 2011; Ignjatović, 2013; Minčić, 2019a).

Posledice koje može da ima nasilje u partnerskom odnosu roditelja na decu dobro su dokumentovane u literaturi, iako nalazi nisu jednoznačni. Deca mogu imati brojne i različite, neposredne, odložene, kratkotrajne ili dugo-trajne teškoće: somatske tegobe i poremećaje navika, lošu ranu socijalizaciju i socijalne veštine, teškoće sa pažnjom i u akademskom postignuću, emocionalne teškoće (zastrašena, ljuta, besna, bespomoćna, sa osećanjem krivice), nisko samovrednovanje i samopouzdanje, probleme u ponašanju, zloupotrebu alkohola i narkotika, različite simptome posttraumatskog stresnog poremećaja, anksioznosti, depresije, fobije, narušeno fizičko zdravlje, rizik od zapuštanja i zlostavljanja, kao i rizik da postanu nasilna (Dutton, 2000; Rossman, Ho, 2000; Kerig i dr., 2000; Krug i dr., 2002; Levendosky i dr., 2003; Morell i dr., 2005; Dennis i dr., 2009; Israel, Stover, 2009; Harne, 2011; Ignjatović, 2013; Wells, Campbell, Dozois, 2014; Lakić, 2019; Minčić, 2019a), a raste i rizik da deca budu povređena (Wright, Wright, Isaac, 1997). Zato što nisu primila dovoljno emocionalne i psihološke brige, ugrožen je njihov osećaj osnovnog poverenja, razvoj osećajnih veza sa drugim ljudima, imaju nedostatak pozitivnih modela razvoja, manjak respeksa prema autoritetima (Saenger, 2000; Minčić 2019a), veći rizik od zbunjujućih generacijskih granica i obrtanja uloga, a dovodi se u pitanje i ostvarivanje autonomije. Potvrđuje se i bliska veza između nasilja u porodici i delinkventnog ponašanja dece (Ajduković, Peč-

nik, 2000; Stevković, 2006; United Nations, 2006; Stevković, Nikolić-Ristanović, 2016). Metaanalize upućuju na to da zlostavljanje dece i njihova izloženost nasilju odraslih stvara iste probleme kod dece, a „dvostruki uticaj” (biti zlostavljan i svedok nasilja) dovodi do znatno brojnijih štetnih posledica na različite aspekte razvoja deteta (Edleson, 1997).

Istovremeno, od 1990-ih godina u zakonima većine država naglašava se orientacija na sporazum i zajedničko vršenje roditeljskih prava kao „najbolji interes deteta”. Istraživanja problematike roditeljstva po razdvajanju partnera u čijem odnosu je bilo nasilja potvrđuju da se nasilje prema partnerki produžava preko kontakta sa decom, te da je u tim okolnostima teško ostvariti „ideal” zajedničkog roditeljstva. Štaviše, kvalitet kontakata dece sa očevima retko je proveravan, a susreti nisu prekidani dok ne postane očigledno da dete trpi. Uočeno je da očevi koji su bili nasilni prema partnerkama u većem procentu od nenasilnih partnera traže da im deca budu poverena, te da su skloni fleksibilnim i *ad hoc* rešenjima, dok majke žele jasna i strogo određena pravila, jer fleksibilnost povećava mogućnost dalje zloupotrebe, odnosno ugrožava bezbednost/sigurnost i žene i dece (Hester, Radford, 1996; Eriksson, Hester, 2001; Bancroft, 2004; Harne, 2011; Ignjatović, 2016; Minčić, 2019a; 2019b).

Dosadašnji podaci o postupanju stručnjaka u složenim situacijama razvoda i poveravanja dece u kontekstu nasilja u intimnom partnerskom odnosu upućuju na zaključak da se ne ispituju (u dovoljnoj meri) ni istorija nasilnog odnosa, uključujući njegove posledice, ni rizici od budućeg nasilja/zlostavljanja, ili se pak značaj identifikovanog nasilja umanjuje u kontekstu ideje o važnosti očuvanja ličnog odnosa/kontakta deteta sa roditeljem/ocem, kao najboljeg interesa deteta (Hester, Radford, 1996; Eriksson, Hester, 2001; Harne, 2011; Ignjatović, 2016). Pregled prakse socijalnih službi i sudova potvrđuje i široko rasprostranjene predrasude u ovoj oblasti (Jaffe, Crooks, Poisson, 2003; Dallam, Silberg, 2006; Comission on Domestic Violence, 2006; Ignjatović, 2019). Postavlja se pitanje jesu li nadležne službe sposobne da sagledaju ovako složene fenomene, uvažavajući istovremeno i perspektivu žene žrtve nasilja i perspektivu deteta koje je izloženo/svedok nasilja, bez fragmentiranja, koje nužno vodi propustima i neodgovarajućim procenama i odlukama (Venier, 2000).

U Srbiji je tema dece koja su svedoci nasilja u partnerskoj relaciji roditelja uvedena u javnu politiku Opštim protokolom o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja (Vlada RS, 2005). Pojava postaje imenovana u Opštem protokolu o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad

ženama i u partnerskim odnosima (Vlada RS, 2011). Istraživanje u kojem su analizirani izveštaji žena sa iskustvom nasilja u partnerskom odnosu govori da je 76,5% dece bilo svedok nasilja i čak 46% bilo izloženo direktnom (namernom ili nemernom) nasilju roditelja, a njihove majke registruju niz štetnih posledica (Ignjatović, 2013). I sintetizovani izveštaji o radu centara za socijalni rad u Srbiji navode podatke o deci koja su evidentirana kao svedoci nasilja u porodici (Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2019a),¹ ali se iz njih ne može ustanoviti šta je odgovor organa starateljstva na tu pojavu. Stručnjacima se nude smernice za intervencije prema deci u slučaju nasilja u partnerskom odnosu roditelja (Srna, Žegarac, 2011; Minčić, 2019a; 2019b), ali ova pojava ostaje nedovoljno rasvetljena i nedosledno iskazana u dokumentima koji usmeravaju njihovo postupanje, uključujući i stručnjake iz centra za socijalni rad koji imaju važna javna ovlašćenja u ovoj oblasti. Čini se da nedostatak jasnog referentnog okvira, koji bi obuhvatio teorijske koncepcije i uputstva za praksu, ostavlja prostor za upliv implicitnih teorija stručnjaka, što uslovljava neujednačenu profesionalnu praksu, odnosno nejednaku primenu prava i nejednaku zaštitu (svih) žrtava nasilja u porodičnom kontekstu (Ignjatović, 2016).

Potvrđivanjem Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici² obaveze nadležnih državnih organa povezuju se sa međunarodnim standardima koji definišu postupanje sa decom koja su svedoci nasilja u porodici (čl. 26), uključujući i usmerenja u vezi sa postupcima poveravanja deteta i određivanja modela viđanja sa roditeljem kojem dete nije povereno (čl. 31). Takođe, od početka primene Zakona o sprečavanju nasilja u porodici³ procena bezbednosnih rizika je postala standardna procedura, kao i saradnja nadležnih organa i izrada individualnog plana zaštite i podrške (svim) žrtvama nasilja.

Stoga, autorka svoju istraživačku poziciju postavlja u perspektivu obaveze nadležnih državnih organa da sve stručne procene, mišljenja i odluke o odnosu između roditelja i deteta budu sagledane u kontekstu nasilja u porodici, ako je ono prijavljeno i/ili postoji, odnosno, da uz sve druge relevantne faktore procene i odlučivanja, slučajevi nasilja prema roditelju, isto kao i prema detetu (bez obzira da li je reč o direktnom nasilju i/ili o tome da je dete svedok takvih događanja), moraju biti uzeti u obzir u postupcima poveravanja deteta i određivanja

¹ Ovi se podaci navode u svim izveštajima od 2011. godine.

² Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

³ Službeni glasnik RS, br. 94/2016.

odnosa deteta sa roditeljem koji čini nasilje. U vezi sa tim kompleksnim pitanjima moraju biti garantovana prava i bezbednost roditelja-žrtve i deteta (žrtve i) svedoka nasilja, pri čemu se uzimaju u obzir i prava na roditeljstvo učinioца nasilja, tako da se spreči dalje ugrožavanje bezbednosti i/ili povređivanje i žene i deteta,⁴ što je u skladu i sa konceptom najboljeg interesa deteta.⁵

U parnicama za zaštitu od nasilja u porodici, kao i u parnicama u kojima se odlučuje o detetu, centar za socijalni rad kao organ starateljstva može da ima različite procesne uloge, odnosno da ostvaruje različite važne funkcije i zadatke, među kojima je i položaj specifičnog veštaka i/ili saradnika suda (Petrušić, Konstantinović Vilić, 2012: 71-72), što daje posebnu važnost nalazima i mišljenju tog organa. Predmet ovog rada usmeren je na procene stručnjaka u centrima za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u partnerskom odnosu njihovih roditelja, iskazane u izveštajima koji se dostavljaju sudu. Cilj je da se opišu njihove karakteristike, da se mapiraju prisutni problemi i ukaže na moguća una-predjenja. Pored opisa metodološkog pristupa, koji se oslanja na kvalitativnu tematsku analizu, kao i njegovih ograničenja, u radu će biti prikazani, komparirani i diskutovani rezultati analize izveštaja o nalazima i mišljenjima centara za socijalni rad iz dva vremenska perioda, u odnosu na četiri istraživačka pitanja, uz navođenje preporuka koje slede iz zaključaka sprovedene analize.

Metodološki okvir

U obradi ove složene teme korišćen je kvalitativni pristup, koji je pogodan za istraživanja fenomenološkog i eksplorativnog tipa i odgovara prirodi predmeta, podataka i ciljeva ovog istraživanja (Halmi, 2001; Popadić, Pavlović, Žeželj, 2018). Tematska analiza, kao kvalitativna deskriptivna tehnika, podrazumevala je traganje za temama koje predstavljaju odgovore na istraživačka pitanja, a sadrži relativno nizak nivo interpretacije, što je pogodno za ispitivanje u oblastima o kojima se ne zna mnogo i za identifikovanje zajedničkih karakteristika, uz uvažavanje šireg konteksta (Vaismoradi, Turunen, Bondas, 2013).

⁴ Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, *Council of Europe Treaty Series*, no. 210, paragraf 175-176.

⁵ Videti: Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 15/1990 i Službeni list SRJ, Međunarodni ugovori, br. 4/1996, 2/1997, članovi 3, 9 i 19.

Postavljena su četiri istraživačka pitanja: a) koje posledice za decu ima nasilje u partnerskoj relaciji njihovih roditelja; b) kojim bezbednosnim rizicima su bila izložena ta deca (dok su roditelji živeli zajedno); c) da li se procenjuju i koji bezbednosni rizici od potencijalnog (budućeg) nasilja, nakon razdvajanja njihovih roditelja, i d) da li se i kako procenjuju potrebe za oporavkom dece koja su bila izložena/svedoci nasilja u roditeljskoj relaciji. Prisustvo, odnosno odsustvo pokazatelja u vezi sa izabranim temama analize moglo bi da ukaže na svest ili znanje o pojavi, dok bi učestalost javljanja pokazatelja mogla da ukazuje na značaj koji im se pripisuje.

Predmet istraživanja je analiza izveštaja o stručnim procenama centra za socijalni rad, koji se dostavljaju sudu u postupku za zaštitu od nasilja u porodici, koji je pridružen postupku u bračnim sporovima, u kojima sud donosi odluku o vršenju roditeljskog prava (poveravanja dece i određivanja načina održavanja ličnih odnosa dece sa roditeljem kojem nisu poverena). Cilj istraživanja je da se opišu karakteristike stručnih procena i mišljenja i da se ukaže na prisutne probleme i na moguća unapređenja, u skladu sa principom sigurnosti/bezbednosti za (sve) žrtve nasilja u porodici i standardom najboljeg interesa deteta.

Uzorak su činile dve grupe dokumenata: a) izveštaji nalaza i mišljenja centara za socijalni rad iz 62 sudska predmeta – postupci za određivanje mera zaštite od nasilja u porodici, vođeni kao pridruženi uz postupak u bračnom sporu, između partnera koji su imali maloletnu decu, okončani prvostepenom presudom u periodu od 1. januara 2010. do 1. juna 2011. godine,⁶ i b) izveštaji nalaza i mišljenja centara za socijalni rad za 15 predmeta žena koje su se obratile Autonomnom ženskom centru za pravnu pomoć, u postupcima za zaštitu od nasilja u porodici, a koji su takođe vođeni kao pridruženi postupcima za poveravanje ili izmenu odluka o poveravanju maloletnog deteta, okončani u periodu od 1. januara 2019. do 1. juna 2020. godine. Oba uzorka su prigodna, ali je prvi veći i sadrži dostupne neselektovane slučajeve iz sudova, dok je drugi uzorak znatno manji i sadrži selektovane slučajeve (žena koje su potražile pravnu pomoć u Autonomnom ženskom centru). Za oba uzorka je zajedničko to što je selekcioni kriterijum bio taj što se uz osnovni postupak (bračnu parnicu u kojoj sud donosi odluku o vršenju roditeljskih prava) vodi i postupak za zaštitu od nasilja u porodici. Uvođenje dva uzorka predmeta iz različitih vremenskih perioda počivalo je na očekivanju da će navedene zakonske i

⁶ Radi se o predmetima koji su bili dostupni u sudske pisarnice i arhivama u osnovnim sudovima u Beogradu, Novom Sadu i Kragujevcu i apelacionim sudovima u Beogradu i Novom Sadu.

podzakonske promene u vezi sa predmetom istraživanja imati efekat na sadržaj stručnih procena, što bi trebalo da se ogleda u prisustvu i broju relevantnih podataka u uzorku izveštaja iz drugog, kasnijeg perioda.

Ograničenja ovog istraživanja potiču od opših ograničenja kvalitativnih metoda, odnosno tematske analize, kao relativno „slobodnjeg“ i fleksibilnijeg kvalitativnog pristupa, kojem nije cilj izgradnja koherentnog i zaokruženog teorijskog modela (Coolican prema Popadić, Pavlović, Žeželj, 2018: 592). Priroda podataka, činjenica da se pojavi analizira preko sadržaja zapisa o njoj, da joj istraživač pristupa iz svoje perspektive i svog konteksta, otvara brojne konceptualne dileme i pitanja, uključujući i ono o adekvatnosti identifikacije tema i pokazatelja. To dalje uslovjava zahtev za obazrivim interpretiranjem nalaza i obazrivim izvođenjem zaključaka. Procedura uspostavljanja istraživačkog uzorka (dostupni a ne reprezentativni uzorak predmeta, u kojima se može naći više marginalnih modaliteta posmatranih pojava), ne omogućava (statističku) generalizaciju nalaza i zaključaka, ali to i nije bio cilj ovog istraživanja. Nije korišćena triangulacija (priklupljanje i poređenje podataka iz različitih izvora i na različite načine), što bi moglo da doprinese dobijanju potpuno slike ispitivane pojave. Takođe, nije korišćena kontrola podataka od strane drugog nezavisnog ocenjivača, što bi trebalo unaprediti u nekom budućem istraživanju. Ipak, kako se radi o eksplorativnom primjenjenom istraživanju pojave o kojoj u našem kontekstu nema dovoljno empirijskih saznanja, analizirani podaci omogućavaju uvide (deskripciju i razumevanje) iz navedene teorijske i konceptualne perspektive, ali i izvođenje predloga i preporuka za unapređivanje stručne prakse u posmatranoj oblasti i za usmeravanje budućih istraživanja s ciljem produbljenog razumevanja ove složene pojave.

Prikaz rezultata istraživanja

Posledice nasilja u roditeljskoj relaciji na decu koja su mu izložena ili su svedoci

U prvom uzorku, samo u trećini izveštaja organa starateljstva registrovane su negativne posledice za dete usled izloženosti nasilju u roditeljskoj relaciji. U dva slučaja je eksplicitno navedeno da događaji u partnerskoj relaciji roditelja nemaju posledice za decu, dok u ostalim nema podataka o ovom pitanju. Čak u polovini predmeta u kojima je opisivano direktno nasilje oca

prema detetu ili je zabeleženo da se nasilje prema partnerki vrši preko dece (zloupotrebom dece), nije bilo opisa posledica koje ovo ponašanje ima ili bi moglo imati na razvoj deteta.

U drugom uzorku, u gotovo polovini analiziranih izveštaja eksplisirane su negativne posledice za decu usled nasilja kojem su bile izložene njihove majke, koje se dešavalo i pred decom i/ili u koja su deca bila „uvlačena” od strane nasilnog roditelja. Međutim, u svakom petom izveštaju nije bilo podataka o posledicama za decu, dok su u dve petine nalaza i mišljenja opisani pozitivni odnosi oca i dece⁷ (često se radilo o deci niskog i izrazito niskog kalendar-skog uzrasta), iako su postojale izrečene hitne mere ili mere zaštite od nasilja u porodici za majku i viđanje dece sa ocem u kontrolisanim uslovima (u četiri od šest predmeta). U jednom slučaju mišljenje stručnjaka je promenjeno tokom postupka (registrovane su izrazite negativne posledice), u jednom se radilo o prekidu odnosa sina sa majkom, a u jednom je majka izbačena iz kuće bez mogućnosti da povede decu (iako joj je starija čerka ranijom sudskom odlukom poverena, a mlađa je imala tek sedam meseci). U jednom od ovih predmeta izvršen je nadzor nad stručnim radom organa starateljstva, te je naloženo da se „izvrši dopuna postupka, primeni važeći Posebni protokol o postupanju centra za socijalni rad u slučajevima nasilja u porodici i ženama u partnerskim odnosima, utvrdi da li je postojalo nasilje, da li je ispoljeno i u prisustvu maloletnog deteta, a u slučaju da se utvrdi postojanje takvog ponašanja, preduzmu mere u cilju zaustavljanja psihološkog nasilja, a ova činjenica uzme u obzir u proceni ličnih, ali i roditeljskih karakteristika oca maloletnog deteta”.

U oba uzorka, kada su registrovane, posledice su opisivane na različite načine, navođenjem uopštenih konstatacija (na primer, da je situacija loša za sveukupni razvoj, za emocionalni razvoj i za funkcionisanje dece, da nasilje stvara poteškoće u razvoju i negativne posledice za mentalno zdravlje dece), ili opisom konkretnih promena, najčešće u osećanjima dece.⁸ Uočavaju se i promene u ponašanju,⁹ ali i razvojne teškoće i zdravstveni problemi (disfazija,

⁷ Na primer, odnos je „topao i srdačan, deca se raduju kontaktu, raspoložena su i slobodno se ponašaju u očevom prisustvu”, „dete je nasmejano, igra se, ide u susret ocu, grli ga, ima uspostavljen odnos poverenja i bliskosti sa njim”.

⁸ Najčešće: strah, tuga i povučenost, preplašenost, zbunjenost, izlivи besa, mnogo snažnih, pomešanih, nejasnih emocija, uznemirenost, nervozna i plahovitost, ambivalentnost, osećanje krivice, emocionalna uzdržanost, deprimiranost i osećaj beznadežnosti.

⁹ Najčešće: vriska i plakanje kada se dešava nasilje, agresivnost i elementi hiperaktivnosti, sklonost impulsivnom reagovanju, nestrupljenje, burne reakcije u igri sa vršnjacima, suzdržanost, pasivnost, razvoj manipulativnih obrazaca ponašanja.

mucanje, psihoneurotske konverzije, psihosomatizacija, dijabetes). Nasilje je u nekim slučajevima povezano sa slabijim školskim učinkom (ponekad i kao „posledica prihvatanja očevog sistema vrednosti, u kojem škola nije bitna”), a pojedina deca redukuju socijalne relacije sa vršnjacima (jer ih je sramota da izađu iz kuće ili ne pozivaju drugove u kuću zbog očevog nepredvidivog ponašanja, ili otac sprovodi izrazitu kontrolu kretanja, komunikacije i svih socijalnih relacija deteta).

Otac „napada“ odnos majka–dete, što stručnjaci opisuju na sledeće načine: ispituje dete o majci, instruira decu protiv majke, instrumentalizuje decu za potrebe postupka; dete se direktno uključuje u roditeljski konflikt i otvoreno stavlja na stranu nasilnog roditelja, usvaja neprihvatljive vrednosne stavove (opravdava nasilje, nasilno se ponaša prema majci, „sebično se odnose i koriste situaciju da obezbede svoju privilegovanu poziciju“). Govori se o deci koja su „ukleštena u konflikt lojalnosti“ (delegira im se odgovornost da se opredеле za jednog od roditelja), ili se „ponašaju kao zaštitnici oca“. Takođe, otac izoluje dete od majke i brani viđanje sa njom, a u tri predmeta iz drugog uzorka se opisuje i tzv. sindrom otuđenja deteta od roditelja (u sva tri slučaja od majke). Zapaža se da neka deca pokazuju izrazitu brigu za bezbednost nenasilnog roditelja/majke.¹⁰ Neka deca su morala da napuste dom i da sa majkama odu u sigurnu kuću ili su žene sa decom, ali i bez dece, isterivane iz kuće, a partneri im nisu dozvoljavali kontakt sa decom. Ponekad su braća i sestre razdvojeni, a kada otac brani kontakt deteta sa majkom, to je onemoćavalo i kontakte između same dece.

Bezbednost deteta koje je svedok nasilja u roditeljskom odnosu

Prethodno i aktuelno ponašanje nasilnog roditelja moglo je biti rizik za emotivnu i fizičku bezbednost dece koja su svedoci nasilja, kao i za onu koja su bila direktnе žrtve nasilja. U prvom uzorku, samo u četvrtini razmatranih izveštaja pomenuti su rizici (ne uvek konkretno) – za svaki deseti je eksplicitno navedeno da nema takvog rizika, a u ostalim ova tema nije razmatrana. Kada su utvrđivani i opisivani rizici, postojanje straha deteta od oca ili od situacije nasilja bilo je pokazatelj koji opredeljuje mišljenje stručnjaka o svršishodnosti mere zaštite od nasilja. Ostali elementi na kojima je bazirano mišljenje uklju-

¹⁰ Recimo: „pita tatu hoćeš li tući mamu“, „stredi kada se majka pojavi u vrtiću zbog straha od očeve reakcije“, „zove telefonom gotovo svaki dan da proveri da li je kod kuće sve u redu“.

čivali su ocenu o destruktivnom uticaju aktuelne situacije i ranijeg ponašanja oca (istorija nasilja), njegovim čvrstim uverenjima i stavovima koji opravdavaju i omogućavaju nasilje, zabrinutosti stručnjaka za psihološke posledice koje bi ponašanje oca moglo da izazove kod dece, kao i postojanje okolnosti koje podstiču nasilje. Međutim, i u situacijama kada rizici od ranijeg i aktuelnog ponašanja oca nisu eksplisirani, postojale su okolnosti koje su mogle da zabrinu i opravdaju zaštitu majke i dece (što je potvrđeno odlukama suda).

U drugom, kasnijem uzorku, rizici od prisustva nasilja u porodici eksplisirani su češće, odnosno u dve petine predmeta. Zapaža se da je u nekoliko nalaza i mišljenja naveden specifični podnaslov „procena rizika/najboljeg interesa deteta“ ili „procena rizika zbog nasilja u porodici“, što ukazuje na sistemsку prirodu bavljenja ovim pitanjem. U dva slučaja su korišćeni instrumenti za procenu rizika (Skala/Inventar zlostavljućeg ponašanja partnera). Rizici su izražavani u stepenu (nizak, srednji, visok), kao faktori (nabranjem) i/ili svrstavanjem u grupe (faktore koji „povećavaju“ ili „smanjuju“ rizik). U nekoliko izveštaja se pominje i bezbednosni plan za žrtvu nasilja (koji ne uključuje decu). Takođe, u trećini uzorka navođeni su elementi koji ukazuju na bezbednosne rizike, ali nije eksplisirano da oni to jesu, dok u četiri slučaja nije bilo elemenata koji bi ukazivali da postoje bezbednosni rizici.

Kada su utvrđivani i navođeni, rizici su se odnosili na zavisnost oca od psihoaktivnih supstanci, istoriju psihijatrijskih oboljenja u porodici porekla oca ili konstatacije stručnjaka o neuspehu prethodnih psiholoških tretmana, potom, na istoriju nasilja (porodica od ranije na evidenciji, pokretani krivični i prekršajni postupci), nasilje prisutno i prema deci ili se odvija pred decom, izdvojene vrste i oblici nasilja,¹¹ nasilje se pojačava po učestalosti i težini, strah žrtava i majka nije u stanju da izoluje/zaštići decu od nasilja, kao i na sudske postupke kao rizik i stavove oca (koji s vremenom postaju „isključivi, iracionalni“, „sumnjičenje i paranoične elaboracije“, „nema uvid“) kao rizik.

Rizici za decu od ponavljanja nasilja nakon prekida partnerske zajednice roditelja

U prvom uzorku izveštaja, podatak o mogućnosti da se nasilje nastavi nakon prekida partnerske relacije roditelja iskazan je eksplisitno samo u četiri

¹¹ Na primer: kontinuirano psihološko nasilje, izrazita ljubomora, kontrolišuće ponašanje („skoro apsolutni nadzor nad svakim segmentom života“), pretnje (uključujući ubistvom i da će oduzeti decu), instruisanje dece protiv majke, potpuno diskreditovanje roditeljske uloge majke.

---

predmeta, od čega je u jednom navedeno da takav rizik ne postoji. Mišljenje stručnjaka bilo je da nisu isključeni rizici od ponavljanja nasilja imajući u vidu prethodno ponašanje i ukoliko se dostupnost deteta ne promeni.

U drugom, kasnijem uzorku slučajeva, skoro u polovini izveštaja eksplcitno su navedeni bezbednosni rizici od ponavljanja nasilja u porodici, ređe u odnosu na najbolji interes deteta. Među istaknutim faktorima, pored prisustva nasilja dok traje postupak razvoda i poveravanja dece, navodi se da je „ponašanje oca nepredvidivo i impulsivno”, da je „nesaradljiv i da ignoriše preporuke stručnih radnika”, da krši mere zaštite od nasilja u porodici ili su ocu u periodu dok traje parnica određene hitne i produžene hitne mere ili se vodi krivični postupak, ili je došlo do napada na radnika obezbeđenja ili voditelja slučaja u centru za socijalni rad. U tri slučaja procenjuje se tzv. „sindrom otuđenja deteta od roditelja”, a u jednom se navodi da je to „vid strategije i mehanizam psihičkog nasilja i emocionalnog zlostavljanja, kako deteta, tako i majke”.

U većini ovih slučajeva postojale su privremene mere zaštite od nasilja u porodici za majku (nekada i za dete). Organ starateljstva ih je ocenjivao kao svršishodne, predlagani su kontrolisani uslovi viđanja dece sa ocem dok traju sudski postupci, a u jednom slučaju i delimično lišenje roditeljskih prava. Ipak, u većini je predloženo psihijatrijsko veštačenje (oca, ili oba roditelja i njihovog odnosa sa detetom) jer, i pored svega nevedenog, organ starateljstva „nije u mogućnosti da donese konačno mišljenje” o modelu održavanja kontakta deteta sa roditeljem kojem nije povereno ili o izmeni postojećeg modela, što je, neminovno, produžavalo postupke.

Kada su stručni radnici uvereni da se radi o „poremećenim/narušenim partnerskim odnosima”, „partnerskom sukobu”, „incidentu”, međusobnom/uzajamnom optuživanju partnera”, kada oba roditelja žele da im dete bude povereno, a stručnjaci procenjuju da oba poseduju roditeljske kapacitete, ne navode se rizici od budućeg nasilja, predlažu se „standardni” modeli regulisanja viđanja deteta sa roditeljem kojem nije povereno, a u nekim slučajevima i da deca budu poverena ocu ili jedno ocu a drugo majci. U predmetima gde nisu eksplicirani prošli i neposredni rizici od nasilja u porodici, nisu utvrđivani ni potencijalni/budući rizici za bezbednost i najbolji interes deteta.

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

---

Procena potreba za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u porodici

Procena potreba deteta za bezbednim okruženjem (u emotivnom i fizičkom smislu) u stručnom izveštaju organa starateljstva, koji ima položaj specifičnog veštaka kada daje svoje mišljenje sudu, mogla bi da olakša donošenje odluke suda o merama zaštite od nasilja u porodici, ali i odluke o vršenju roditeljskih prava, kada se on vodi uz postupak u bračnim parnicama, kao što je slučaj u uzorcima iz ovog istraživanja. Ova vrsta podataka retko je registrirana – u prvom uzorku izveštaja tek u svakom desetom slučaju. Mišljenja stručnjaka su glasila da je potrebno da se dete, ili dete i majka, upute u specijalizovane zdravstvene ustanove na medicinsko-psihološki tretman. Konstatuje se da se bolje stanje dece registruje od momenta njihovog izlaska iz kuće, što opravdava mere zaštite od nasilja, uključujući i nalog za iseljenje oca. Takođe, obrazlaže se zašto deca ne bi trebalo da učestvuju u daljim postupcima pred nadležnim organima. U ovim situacijama se predlaže i „jasno definisan model viđanja između oca i dece”, a nema informacija o tome da su po službenoj dužnosti pokretani postupci za zaštitu prava deteta, osim u jednom slučaju kada je preporučeno lišenje roditeljskih prava, i u jednom postupku kada je sud tu odluku doneo po službenoj dužnosti.

Kada je u pitanju drugi uzorak, u više od polovine predmeta nema podataka o potrebama dece za oporavkom, iako su podržane i/ili predložene mere zaštite od nasilja u porodici i/ili kontakti dece sa ocem u kontrolisanim uslovima. U još dva predmeta se konstatuje da su adekvatno zadovoljene sve razvojne potrebe deteta od strane oba roditelja (iako se u jednom slučaju kontakt deteta sa ocem obavlja u kontrolisanim uslovima, a u drugom je došlo do prekida odnosa sina sa majkom). U dva predmeta se indirektno može zaključiti o potrebama deteta za bezbednošću, te se u jednom pokreće postupak zaštite majke i deteta, a u drugom se predlaže da je „u najboljem interesu deteta da se privremeno suspenduje kontakt dečaka sa ocem”.

Samo se u tri izveštaja detaljnije opisuju razvojne potrebe deteta i način njihovog zadovoljavanja i to zbog primedbi oca na neadekvatno staranje majke (što nije potvrđeno). U sva tri predmeta, uz predlog kontrolisanog modela viđanja i mera zaštite od nasilja za majku i decu, predlaže se i da sud „uputi oca na odgovarajući psihološki tretman u cilju sticanje uvida i korekcije ponašanja, a sve radi zaustavljanja nasilničkog obrasca ponašanja”.

Diskusija o procenama i promenama u procenama stručnjaka

Pregledani i analizirani izveštaji organa starateljstva ukazuju na sličnosti i razlike u stručnim procenama u dva uzorka iz dva vremenska perioda, a koje su mogle da nastanu usled opisanih promena u javnim politikama, ali i kao artefakt činjenice da uzorci nisu reprezentativni i da su njihovi izvori različiti.

Rezultati sprovedene analize pokazuju da stručnjaci u centrima za socijalni rad u oba perioda nisu u svim slučajevima i sistematski ispitivali moguće posledice nasilja u porodici za decu koja su mu bila svedoci u odnosu na sve relevantne aspekte razvoja, grupisane po domenima razvoja i u odnosu na razvojni stadijum (Minčić, 2019a: 161-165). U drugom, kasnijem uzorku, primetno je manje nedostajućih podataka, kao i veći broj podataka o negativnim posledicama toga što su deca bila svedoci nasilja. Ipak, čini se da kvalitet opisa utvrđenih posledica nije bitno unapređen. Prisutne su uopštene formulacije ili nedovoljno specifični podaci, retko potvrđeni iz drugih (dostupnih) izvora.

U kasnijem periodu češće se pominju i podaci o negativnom uticaju oca na odnos majka-dete, ali se iz sasvim jasnih opisa ne izvode očekivani zaključci o roditeljstvu nasilnog roditelja i budućem odnosu otac-dete, ili mogućim odloženim i dugoročnim posledicama takvog uticaja na dete (Ignjatović, 2013; Minčić, 2019a). To može da znači da otac ne dobija jasnu poruku o neprihvatljivosti i nužnosti promene svog ponašanja, dok se deci implicitno šalje poruka kako treba da ignorisu svoja osećanja i mišljenja i da su dužna da održavaju odnose sa ocem, iako istraživački podaci ne potvrđuju štetne posledice ako se odnos deteta i nasilnog roditelja privremeno prekine (Edleson, 1997; Israel, Stover, 2009; Gleirscher, Logar, 2014).

Kada je reč o proceni stručnjaka o bezbednosti dece, povećan je broj izveštaja u kojima se ova tema razmatra u odnosu na pređašnji period, što se ogleda u formi i sadržaju izveštaja, uključujući korišćenje instrumenata, ali za koje nema podataka da li su standardizovani za domaću upotrebu. To što su deca svedoci nasilja prema majci postaje „vidljivi rizik“ u najmanje dve petine izveštaja iz drugog uzorka. Međutim, čak i identifikovani faktori rizika nisu uvek vodili očekivanom zaključku (mišljenju) stručnjaka, koji su umeli da budu sasvim uopštено formulisani (na primer, „najbolji interes deteta je kontinuiran kontakt sa oba roditelja“), dakle bez razmatranja mogućih posledica i/ili negativnih uticaja. Sa druge strane, čak i kada su ozbiljni bezbednosni rizici eksplicitno navedeni, predlagano je psihijatrijsko veštačenje (i bez indicija o psihij-

trijskim smetnjama ili poremećajima), znatno učestalije u drugom uzorku, što je neminovno produžavalo sudske postupke.

Iako se faktori koji „smanjuju rizik od nasilja“ eksplicitno navode samo u jednom izveštaju (u drugom uzorku), treba ukazati na njihovo pogrešno razumevanje, koje nije retko u nalazima iz oba uzorka. Naime, razdvajanje partnera se tumači kao smanjeni rizik od „direktnog nasilja“, što ne mora da bude tačno. Naprotiv, razdvajanje partnera, prijava nasilja i pokretanje sudskeh postupaka, jedan je od najčešće prisutnih faktora rizika za eskaliranje nasilja u partnerskom odnosu, uključujući i fatalne ishode (Stark, 2009; Lacmanović, 2019). Činjenica da je „porodica uključena u savetovanje“ ne ukazuje na smanjenje rizika ili pozitivnu promenu ponašanja učinioca nasilja, što se pokazalo i u konkretnom slučaju. Nasilni partneri koji ne prihvataju prekid zajednice preferiraju ove tretmane kao mogućnost da ostanu u kontaktu, utiču, manipulišu i kontrolišu partnerku, zbog čega se alternativna razrešenja spora (medijacija i porodično/partnersko savetovanje) ne preporučuju.¹² Konačno, saradnja roditelja sa organom starateljstva, iako značajna, mora da se dovede u vezu sa potencijalom za manipulaciju i kontrolu koju ima učinilac nasilja (da se prikaže u boljem svetlu), posebno u odnosu na svoju roditeljsku ulogu.

Zapaža se da stručnjaci zanemaruju uznemirujući karakter nasilnog ponašanja niskog intenziteta, i ne ispituju taktike prinudne i manipulativne kontrole, koje čine verovatnim da će deca biti korišćena za manipulaciju i zloupotrebu protiv majke (Pence, Paymar, 1993; Pence i dr., 1995; Bancroft, 1998; Bancroft, Silverman, 2006), a koja imaju veću prediktivnu vrednost od intenziteta, učestalosti i eskalacije fizičkog nasilja (Stark, 2009). Zabrinjava i to što se u analiziranim izveštajima organa starateljstva još uvek može naići na nerazlikovanje sukoba od nasilja (čak i kada su podržavane mere zaštite od nasilja u porodici), uz uopštene konstatacije o tome da se radi o „nemogućnosti da se razdvoje partnerske od roditeljskih uloga“. I u domaćoj literaturi postoje teškoće da se objasni razlika između visokokonfliktnih razvoda i nasilja u porodici, a u tipologiji konfliktka koji se označava kao umereno težak ili težak konflikt sve pobrojane karakteristike predstavljaju nasilje (Garrity, Baris prema Minčić, 2019b: 80-84), što doprinosi zbunjujućem efektu. Takođe, trebalo bi razjasniti značenje „izolovanog incidenta“, čiji uticaj stručnjaci umanjuju, čak i

¹² Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, Međunarodni ugovori, br. 12/2013, čl. 48 Konvencije i Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, par. 251-253.

---

kada se ne radi o jednom događaju, bez sagledavanja šireg konteksta (Emery, Otto, O'Donohue, 2005; Geffner i dr., 2009).

Gotovo svi identifikovani rizici u izveštajima stručnjaka tipični su za nasilje u partnerskom odnosu (i to teške oblike), dok upadljivo nedostaju rizici koji se tiču roditeljstva nasilnog roditelja i uticaja na roditeljstvo roditelja žrtve, koji su takođe relevantni (Minčić, 2019a: 159-160). U literaturi se predlaže ispitivanje ponašanja učinioca nasilja koji predstavljaju rizike za emotivnu i fizičku bezbednost dece, poput: podrivanje autoriteta i odnosa između majke i deteta; strogo/autoritarno ili zanemarujuće/neodgovorno roditeljstvo nasilnog roditelja; prihvatanje očevog nasilnog obrasca ponašanja; dovođenje dece u opasnost dok se zlostavlja majka; fizičko i seksualno nasilje oca prema deci, uključujući „prelaženje dečjih granica”; nivo psihičke okrutnosti prema majci i deci; nivo rizika od otmice dece; izlaganje dece nasilju u očevim novim vezama (autori navode niz pitanja preko kojih se proverava svaki od navedenih rizika) (Bancroft, Silverman, 2006).

Moglo bi se reći da su utvrđene promene u orijentaciji ka proceni rizika verovatno nastale pod uticajem promena u zakonskoj regulativi i kumulaciji iskustava i znanja, kao i da je to uslovilo veći broj predloga suda za privremena rešenja u odnosu na mere zaštite od nasilja u porodici, što je u ranjem uzorku izveštaja bilo sasvim retko inicirano od strane organa starateljstva. Sadržajnije procene organa starateljstva o navedenim pitanjima, nesumnjivo, doprinose donošenju pravilne odluke suda o zahtevu o kome se odlučuje, što je važna pozitivna promena, koja omogućava bezbednost dece u čijim se domovima dešava nasilje. Ipak, malo se pominju hitne i produžene hitne mere, ali i bezbednosni planovi, koji inače ne uključuju decu (Ignjatović, 2020), što bi morala biti obavezna intervencija nadležnih organa, u čemu centar za socijalni rad, takođe, može da ima značajnu ulogu.

Sigurno i stabilno okruženje, pažnja i podrška roditelja, potrebe su svakog deteta, a odrastanje dece u porodici u kojoj postoji nasilje može da ima različite nepovoljne razvojne efekte (Bancroft, Silverman, 2006; Minčić, 2019b: 77), zbog čega je procena potreba deteta za oporavkom od traumatskog iskustva važna za davanje mišljenja sudu u postupcima u kojima se odlučuje. Odsustvo ove perspektive, kao i odsustvo podataka o predikciji budućih bezbednosnih rizika za dete, može da ukazuje da nedostaju specifična stručna uputstva i znanja koja povezuju dve oblasti procene – nasilje u intimnom partnerskom odnosu i roditeljstvo u kontekstu nasilja, tako da se deca (početno) tretiraju

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

kao žrtve nasilja, da bi se sistematski proverile posledice njihovog iskustva i njihove potrebe za oporavkom (Hester, 2007; Ignjatović, 2016; 2019).

Oporavak deteta može da počne samo u sigurnom i stabilnom okruženju, a to uključuje i postojanje strukture, granica i predvidljivosti (što u situacijama nasilja dramatično izostaje), odsustvo odgovornosti za brigu o roditeljima, snažnu povezanost sa nenasilnim roditeljem i snažne veze sa sestrama i braćom, a kontakt sa nasilnim roditeljem samo ako je to bezbedno za dete (Bancroft, 2004; Bancroft, Silverman, 2006). Da bi se pomoglo detetu, mora se pomoći njegovoj majci koja je žrtva nasilja, iako nedostaci u njenom roditeljstvu mogu poticati i od drugih faktora koji nisu nužno u vezi sa nasiljem (Ignjatović, 2019; Minčić, 2019a: 167). Nasilje mora biti zaustavljeno, a majka mora biti bezbedna. Bezbednost znači držati učinioca nasilja izvan uticaja na žrtve (Hester, Radford, 1996; Dalton, Carbon, Olesen, 2003; Jaffe, Crooks, 2005), što zahteva da mišljenja, odluke, intervencije i usluge svih nadležnih organa uzmu u obzir istovremeno potrebe žene žrtve i potrebe dece, jer su one međusobno povezane, mada različite (Hester, 2007).

O kompleksnosti problema procene stručnih radnika u ovim postupcima svedoči i Godišnji izveštaj o eksternoj superviziji Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu sa supervizorima centara za socijalni rad, u kom se navodi da je na svakom od 28 održanih sastanaka rađeno na temu nasilja u porodici (Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2019b). Nema prostora da se u ovom tekstu diskutuju formulacije tema, svi zaključci i izazovi iz ovog izveštaja (koji u mnogome potvrđuju rezultati ovog istraživanja), ali svakako treba reći da „fokusiranje na potrebe i prava deteta“ u svim postupcima nasilja u porodici ne može da ide bez istovremenog „fokusiranja na odrasle“ – roditelje te dece, ako se ima u vidu koliko su ti odnosi međusobno prožeti.

Na ozbiljnost i brojnost teškoća sa kojima se susreću centri za socijalni rad u Srbiji u ovoj oblasti upozorava i GREVIO izveštaj o primeni Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Srbiji u paragrafima 142-143 i 165-167.¹³ Uloga koju centar za socijalni rad kao organ starateljstva ima u postupcima u vezi sa porodičnim odnosima kada su oni povezani sa zaštitom od nasilja u porodici, kao i podaci ovog istraživa-

¹³ GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on Legislative and Other Measures Giving Effect to the Provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) SERBIA. Strasbourg: Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence. Dostupno na: <https://rm.coe.int/grevio-report-on-serbia/16809987e3>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

---

nja, opravdavaju potrebu za sticanjem specijalizovanih znanja i unapređenjem procena (kao i odluka), za šta već postoje osnove u dostupnim priručnicima za primenu zakona i podzakonskih akata u ovoj oblasti (Išpanović-Radojković, 2011; Radulović, Golić Ružić, 2016; Pejović-Milovančević, Kalanj, Minčić, 2019).

Zaključci i preporuke

Sagledane zajedno, procene o posledicama nasilja u partnerskom odnosu roditelja za decu koja su mu svedoci, o rizicima i njihovoj bezbednosti/sigurnosti (aktuelnoj i budućoj) i potrebama dece za oporavkom od traumatskog iskustva, što su bile teme ovog kvalitativnog istraživanja, ukazuju na nesistematičan pristup u njihovom utvrđivanju i neopravdani izostanak relevantnih podataka. Ta pojava je češća u ranijem periodu, ali prisutna je i kasnije, nakon zakonskih i podzakonskih promena koje su stvorile pretpostavke da se ova oblast bolje razume i procenjuje, što bi vodilo boljom zaštiti žrtava i ostvarivanju najboljeg interesa deteta. Navedeno indirektno upućuje na pretpostavku da stručnjaci organa starateljstva još uvek ne vide dve teme procene – nasilje u partnerskom odnosu i roditeljstvo, u međusobnoj vezi, ili na pretpostavku da se roditeljstvo favorizuje u odnosu na bezbednost/sigurnost dece, ali i žena žrtava.

Iako je bezbednost žrtve priznata kao organizujući opšti princip zaštite od nasilja u porodici, a bezbednost i podrška autonomiji nenasilnog roditelja kao uslov bezbednosti i dobrobiti deteta, nije u dovoljnoj meri operacionalizovan način procene bezbednosnih rizika i način postupanja nakon njihovog utvrđivanja, što bi, takođe, trebalo unaprediti. Neke od standardnih lista za procenu rizika, iako korisne za usmerenje stručnjaka, treba upotrebljavati uz svest o kulturnoškim specifičnostima i imati u vidu da je većina pokazatelja usmerena na rizike od teškog povređivanja ili ubistva, što zanemaruje uznemirujući karakter nasilnog ponašanja niskog intenziteta, ali i bezbednosne rizike od neodgovarajućeg roditeljstva učinioца nasilja.

Iako nije lako napraviti predikcije o bezbednosnim rizicima nakon razdvajanja roditelja, kao i procene o potrebama za oporavkom dece, one bi morale biti nužan deo sadržaja nalaza i mišljenja organa starateljstva sudu u navedenim postupcima. Jasno navođenje izjava aktera i opisivanje ponašanja, karakteristika i interakcija, kao i pribavljanje podataka iz drugih (relevantnih) izvora,

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

---

trebalo bi da omogući sagledavanje valjanosti zaključaka, kao i njihove naknadne analize ili procene.

Mišljenja smo da bi pravo na kontakt deteta sa nasilnim roditeljem valjalo usloviti (proverljivim prestankom nasilnog ponašanja u dužem periodu ili uspešnim završetkom, a ne samo početkom odgovarajućeg tretmana), ili odložiti (dok se ne uspostavi bezbednost majke i dece), kad god je utvrđeno da postoje negativne posledice nasilja u porodicu na decu. Odluke o kontaktima bi trebalo usaglasiti sa merama zaštite od nasilja ili hitnim i produženim merama. Kada ove mere postoje nikako ne bi trebalo prelagati „slobodne“ ili „standardne“ modele kontakta, niti tolerisati nepoštovanje modela. Bilo bi važno da se kontrolisano/nadzirano održavanje ličnih odnosa između dece i roditelja u našoj sredini prepozna kao specijalizovana usluga, te da se za njenu realizaciju obezbede adekvatni prostorni, vremenski, ljudski i finansijski uslovi.

Složenost pojave i nedovoljno praktičnih uputstava o procesu i sadržaju procena, postavljaju pred stručnjake iz centra za socijalni rad ozbiljne zadatke i izazove. Stoga je nužno da oni poznaju i slede zakone i propise, da poznaju i razumeju sudske postupke i svoju ulogu u njima. Imajući u vidu značaj i dalekosežne efekte stručnih procena u ovim oblastima (ne zanemarujući ulogu suda), bilo bi od izuzetne važnosti dopuniti i precizirati uputstva u postojećim protokolima o postupanju ovog organa, izraditi i usaglasiti specifična stručna uputstva, obezbediti specijalizovana znanja, kapacitete i resurse, bolje koristiti postojeće i razviti specijalizovane i dostupne usluge, na šta upozoravaju i relevantni međunarodni izveštaji. Konačno, nedovoljan je broj istraživanja (posebno kvalitativnih) različitih aspekata stručne prakse u ovoj oblasti, što bi, takođe, trebalo unaprediti.

Literatura

- Ajduković, M., Pečnik, N. (2000) Međugeneracijski prenos nasilja u obitelji. U: M. Ajduković, G. Pavleković (ur.) *Nasilje nad ženama u obitelji*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 69–80.
- Bancroft, L., (2004) *When Dad Hurts Mom, Helping Your Children Heal the Wounds of Witnessing Abuse*. New York: Berkley Books.
- Dallam, S. J., Silberg, J. L. (2006) Myths that Place Children at Risk During Custody Litigation Disputes. *Sexual Assault Report*, 3, str. 33–47.
- Dalton, C., Carbon, S., Olesen, N. (2003) High Conflict Divorce, Violence, and Abuse: Implications for Custody and Visitation Decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 4, str. 11–33.
- Dutton, D. G. (2000) Witnessing Parental Violence as a Traumatic Experience Shaping the Abusive Personality. U: R. A. Geffner, P. G. Jaffa, M. Sudermann (ur.) *Children Exposed to Domestic Violence – Current Issues in Research, Intervention, Prevention, and Policy Developement*. New York, London, Oxford: The Haworth Maltretmen & Trauma Press, str. 59–67.
- Dennis, M. F., Flood, A. M., Reynolds, V., Araujo, G., Clancy, C. P., Barefoot, J. C., Beckham, J. C. (2009) Evaluation of Lifetime Trauma Exposure and Physical Health in Women with Posttraumatic Stress Disorder or Major Depressive Disorder. *Violence Against Women*, 5, str. 618–627.
- Edleson, J. L. (1999) The Overlap Between Child Maltreatment and Woman Battering. *Violence Against Women*, 2, str. 134–154. <https://doi.org/10.1177/107780129952003>
- Emery, R. E., Otto, R. K., O'Donohue, W. T. (2005) A Critical Assessment of Child Custody Evaluations: Limited Science and a Flawed System. *Psychological Science in the Public Interest*, 1, str. 1–29.
- Eriksson, M., Hester, M. (2001) Violent Men as Good-enough Fathers? A Look at England and Sweden. *Violence Against Women*, 7, str. 779–798.
- Geffner, R., Conradi, L., Geis, K., Aranda, M. B. (2009) Conducting Child Custody Evaluations in the Context of Family Violence Allegations: Practical Techniques and Suggestions for Ethical Practice. *Journal of Child Custody*, 3, str. 189–218.
- Gleirscher, K., Logar, R. (2014) *Parents' Rights or Child Protection? Experience Concerning the new Act on Family Matters in View of Domestic Violence*. Vienna: Domestic Violence Intervention Centre.
- Halmi, A. (2001) *Metodologija istraživanja u socijalnom radu – Kvalitativni i kvantitativni pristup*. Zagreb: Alinea.

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

---

Harne, L. (2011) *Violent Fathering and the Risks to Children, The Need for Change*. Bristol: The Policy Press & University of Bristol.

Hester, M. (2009) *Who Does What to Whom? Gender and Domestic Violence Perpetrators*. Bristol: University of Bristol in association with the Northern Rock Foundation.

Hester, M., Radford, L. (1996) *Domestic Violence and Child Contact Arrangements in England and Denmark*. Bristol: The Policy Press & University of Bristol.

Ignjatović, T. (2013) *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*. Beograd: Autonomni ženski centar i UNICEF.

Ignjatović, T. (2016) *Procena i odlučivanje o roditeljskom starateljstvu u kontekstu partnerskog nasilja: Rodna perspektiva*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

Ignjatović, T. (2019) Nasilje prema ženama nakon razdvajanja i razvoda partnera: Izazovi u procenama i odlukama o merama zaštite. *Temida*, 2, str. 189-208. <https://doi.org/10.2298/TEM1902189I>

Israel, E., Stover, C. (2009) Intimate Partner Violence, The Role of the Relationship Between Perpetrators and Children Who Witness Violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 10, str. 1755–1764. <https://doi.org/10.1177/0886260509334044>

Jaffe, P. G., Crooks, C. V. (2005) *Understanding Women's Experiences Parenting in the Context of Domestic Violence: Implications for Community and Court-Related Service Providers*. Minnesota: Minnesota Center Against Violence and Abuse (MINCAVA).

Jaffe, P. G., Crooks, C. V., Poisson, S. E. (2003) Common Misconceptions in Addressing Domestic Violence in Child Custody Disputes. *Juvenile and Family Court Journal*, 4, str. 57–68. <https://doi.org/10.1111/j.1755-6988.2003.tb00086.x>

Kaufman, K. G., Little, L. (2003) Defining the Boundaries of Child Neglect—When Does Domestic Violence Equate with Parental Failure to Protect? *Journal of Interpersonal Violence*, 4, str. 338–355.

Kerig, P. K., Fedorowicz, A. E., Brown, C. A., Warren, M. (2000) Assessment and Intervention for PTSD in Children Exposed to Violence. U: R. A. Geffner, P. G. Jaffa, M. Sudermann (ur.) *Children Exposed to Domestic Violence – Current Issues in Research, Intervention, Prevention, and Policy Developement*. New York, London, Oxford: The Haworth Maltretmen & Trauma Press, str. 161-184.

Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B., Lozano, R. (2002) *World Report on Violence and Health*. Geneva: World Health Organization.

Lacmanović, V. (2019) Femicid u Srbiji: Potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika. *Annals for Istrian and Mediterranean Studies Series Historia et Sociologia*, 1, str. 39-54.

Lapierre, S. (2008) Mothering in the Context of Domestic Violence: The Pervasiveness of a Deficit Model of Mothering. *Child and Family Social Work*, 4, str. 454–463. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2206.2008.00563.x>.

Levendosky, A. A., Huth-Bocks, A. C., Shapiro, D. L., Semel, M. A. (2003) The Impact of Domestic Violence on the Maternal-child Relationship and Preschool-age Children's Functioning. *Journal of Family Psychology*, 3, str. 275–287. doi: 10.1037/0893-3200.17.3.275.

Maxwell, G. M. (1994) *Children and Family Violence: The Unnoticed Victims*. Wellington, New Zealand: Office of the Commissioner for Children.

Morrell, A. C., Dai, J., Dunn, S., Sung, I., Smith, K. (2005) Child Custody and Visitation Decisions When the Father Has Perpetrated Violence against the Mother. *Violence Against Women*, 8, str. 1076–1107. doi: 10.1177/1077801205278046.

Pence, E., Paymar, M. (1993) *Education Groups for Men Who Batter, The Duluth Model*. New York: Springer Publishing Company.

Pence, E., Mann, B., Flynn, M. M., Bako, Y., Marshall, A., Martin, J., Oberg, Sh., Burns, N. (1995) *In our Best Interest – A Process for Personal and Social Change (fourth printing)*. Duluth: Minnesota Program Development Inc.

Petrušić, N., Konstantinović Vilić, S. (2012) *Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici*. Beograd: Autonomni ženski centar.

Popadić, D., Pavlović, Z., Žeželj, I. (2018) *Alatke istraživača: Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Clio.

Rossman, B. B. R., Ho, J. (2000) Posttraumatic Response and Children Exposed to Parental Violence. U: R. A. Geffner, P. G. Jaffa, M. Sudermann (ur.) *Children Exposed to Domestic Violence – Current Issues in Research, Intervention, Prevention, and Policy Developement*. New York, London, Oxford: The Haworth Maltreatment & Trauma Press, str. 85-106.

Saenger, S. A. (2000) *Family Violence: A Review of the Dysfunctional Behavior Patterns*. Minnesota Center Against Violence and Abuse.

Stark, E. (2009) Rethinking Custody Evaluation in Cases Involving Domestic Violence. *Journal of Child Custody*, 6, str. 287–321.

Stevković, Lj. (2006) Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje. *Temida*, 3, str. 23–31.

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

Stevković, Lj., Nikolić-Ristanović, V. (2016) Viktimizacija i delinkvencija maloletnih lica. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljanjem maloletničke delinkvencije*. Beograd: Prometej, str. 249-306.

Vaismoradi, M., Turunen, H., Bondas, T. (2013) Content Analysis and Thematic Analysis: Implications for Conducting a Qualitative Descriptive Study. *Nursing and Health Sciences*, 3, str. 398–405. <https://doi.org/10.1111/nhs.12048>.

Venier, R. (2000) Parental Rights and the Best Interests of the Child: Implications of the Adoption and Safe Families Act of 1997 on Domestic Violence Victims' Rights. *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law*, 2, str. 517-552.

Wells, L., Campbell, K., Dozois, E. (2014) *A Strategy to Promote Healthy Youth Relationships in Alberta to Prevent Domestic Violence*. Calgary: The University of Calgary.

Wright, R. J., Wright, R. O., Isaac, N. E. (1997) Response to Battered Mothers in the Pediatric Emergency Department: A Call for an Interdisciplinary Approach to Family Violence. *Pediatrics*, 2, str. 186-192. doi: 10.1542/peds.99.2.186

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 94/2016.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br 15/1990 i Službeni list SRJ, Međunarodni ugovori, br. 4/1996 i 2/1997.

Internet izvor

Bancroft, R. L. (1998) *Understanding the Batterer in Custody and Visitation Disputes*. Dostupno na: <http://www.lundybancroft.com/articles/understanding-the-batterer-in-custody-and-visitation-disputes>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Bancroft, L., Silverman J. G. (2006) Assessing Risk to Children From Batterers. *Quarterly E-Newsletter*. Commission on Domestic Violence – Justice and Safety for Victim of Domestic Violence. Dostupno na: <https://vawnet.org/sites/default/files/assets/files/2016-10/RisktoChildren.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Commission on Domestic Violence (2006) 10 Custody Myths and How to Counter Them. *Quarterly E-Newsletter*, vol. 4. Dostupno na: <https://xyonline.net/sites/xyonline.net/files/ABACustodymyths.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Edleson, J. L. (1997) *Problems Associated with Children's Witnessing of Domestic Violence*. National Electronic Network on Violence against Women (VAWnet). Dostupno na: https://vawnet.org/sites/default/files/materials/files/2016-09/AR_Witness.pdf, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence. *Council of Europe Treaty Series*, no. 210. Istanbul: 11.V.2011. Dostupno na: <https://rm.coe.int/16800d383a>, stranici pristupljeno 6.11.2020.

GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) SERBIA. Strasbourg: Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence, GREVIO/Inf (2019)20. Dostupno na: <https://rm.coe.int/grevio-report-on-serbia/16809987e3>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Hester, M. (2007) *Approaches to Effective Intervention by the Specialised Service Sector*. U: Protection and Specialised Support by the Police, Health Care Professionals and Social Workers for Victims of Domestic Violence - Proceedings of the seminar. Council of Europe: Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, str. 27-34. Dostupno na: https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/EG-VAW-SEM4_Skopje.pdf, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Ignjatović, T. (2020) *Primena Zakona o sprečavanju nasilja u porodici u Srbiji za period januar – decembar 2019. godine – Osmi izveštaj o nezavisnom praćenju primene Zakona*. Beograd: Autonomni ženski centar. Dostupno na: https://www.womenngo.org.rs/images/resurs-centar/AZC_Osmi_nezavisni_izvestaj_2019.pdf, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Išpanović-Radojković, V. (ur.) (2011) *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opšteg protokola*. Beograd: Centar za prava deteta. Dostupno na: <https://www.unicef.org/srbija/publikacije/za%C5%A1titu-deteta-od-zlostavljanja-i-zanemarivanja>, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Lakić, A. (2019) Emocionalno zlostavljanje. U: M. Pejović-Milovančević, D. Kalanj, T. Minčić, (ur.) *Priročnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, str. 63-75. Dostupno na: <https://www.unicef.org/srbija/publikacije/priročnik-za-primenu-posebnog-protokola> stranici pristupljeno 6.11.2020.

Minčić, T. (2019a) Dete svedok porodičnog nasilja. U: M. Pejović-Milovančević, D. Kalanj, T. Minčić (ur.) *Priročnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, str. 155-168. Dostupno na: <https://www.unicef.org/>

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

---

serbia/publikacije/prirucnik-za-primenu-posebnog-protokola, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Minčić, T. (2019b) Manipulacija decom tokom razvoda. U: M. Pejović-Milovančević, D. Kalanj, T. Minčić (ur.) *Priročnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, str. 77-91. Dostupno na: <https://www.unicef.org-serbia/publikacije/prirucnik-za-primenu-posebnog-protokola>, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Pejović-Milovančević, M., Kalanj, D., Minčić, T. (ur.) (2019) *Priročnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja* (treće, dopunjeno izdanje). Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. Dostupno na: <https://www.unicef.org-serbia/publikacije/prirucnik-za-primenu-posebnog-protokola>, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Radulović, S., Golić Ružić, M. (2016) *Smernice za postupanje centara za socijalni rad u kontekstu građanskih sudskih postupaka koji se tiču prava i interesa deteta*. Beograd: Centar za prava deteta. Dostupno na: https://www.pars.rs/images/biblioteka/Smernice_za_postupanje_centara%20za%20soc.rad%20u%20kontekstu%20gradanskih%20postupaka%20koja%20se%20ticu%20prava%20detetaCSR_2016.pdf, stranici pristupljeno 6.11.2020.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2019a) *Izveštaji o radu centara za socijalni rad za 2018*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <https://bit.ly/3bEKIAB>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2019b) *Godišnji izveštaj o eksternoj superviziji Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu sa supervizorima centara za socijalni rad*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <https://bit.ly/3bB1FGM>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Srna, J., Žegarac, N. (2011) Intervencije za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja. U: V. Išpanović-Radojković (ur.) *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opštег protokola*. Beograd: Centar za prava deteta, str. 83-97. Dostupno na: https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/10/Primena_Opsteg_protokola_Zastita_deteta.pdf, stranici pristupljeno 6.11.2020.

United Nations (2006) *Ending Violence against Women – From Words to Action*. Study of the Secretary-General, United Nations. Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/publications/English%20Study.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Vlada Republike Srbije (2005) *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/opsti_protokol_za_zastitu_dece_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja.html, stranici pristupljeno 8.9.2020.

Vlada Republike Srbije (2011) *Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Dostupno na: [https://www.sigurnakuca.net/opsti-protokol-o-postupanju-i-saradnji-ustanova-organa-i-organizacija-u-situacijama-nasilja-nad-stranicu-pristupljeno 8.9.2020](https://www.sigurnakuca.net/opsti-protokol-o-postupanju-i-saradnji-ustanova-organa-i-organizacija-u-situacijama-nasilja-nad-stranicu-pristupljeno-8.9.2020).

TANJA IGNJATOVIC*

Assessments of the Social Welfare Centers on the Consequences, Security Risks and Recovery Needs of Children Witnesses of Violence in Parental Relationships

The subject of the research presented in this paper is focused on the assessments of experts in social welfare centres on the consequences, security risks and recovery needs of children witnesses of violence in parental partnerships, which were submitted to the court in the proceedings for protection from domestic violence associated with the proceedings in a marital dispute, in which the court decides on the exercise of parental rights. The aim is to describe the characteristics of professional assessments and opinions and to map the present problems and point out possible improvements, in accordance with the principle of safety/security of victims and the standard of best interests of the child. In processing this complex topic, thematic analysis was used, as a qualitative descriptive technique. The sample consisted of two groups of reports on the findings and opinion of the social welfare centres, in 62 cases completed in 2010/2011, and 15 cases completed in 2019/2020. The legal and by-law changes related to the subject of the research were expected to produce a positive effect on the content and quality of expert assessments in the second, later sample. The conducted analysis indicated an unsystematic approach and the absence of relevant data, which is also present in the reports from the later period. A positive change was observed regarding the assessment of security risks, but it was insufficiently integrated with the proposals for entrusting custody and determining the model of contact between children and the violent parent. Altho-

---

* Tanja Ignjatović, PhD, is a Research Associate; she is a project coordinator at the Autonomous Women's Center, Belgrade. E-mail: tanja@azc.org.rs.

Tanja Ignjatović Procene centra za socijalni rad o posledicama, bezbednosnim rizicima i potrebama za oporavkom dece koja su svedoci nasilja u roditeljskom odnosu

---

ugh it is acknowledged in public documents that children are also victims of violence when witnessing it and that the safety of the victim is the organizing general principle of protection from domestic violence, assessment methods are insufficiently operationalized and the understanding of the difference between partner conflict and violence/abuse of the woman is inadequate. Decisions on children's contact with the violent parent remain inconsistent with protection measures against domestic violence, and when they are not respected, there are no or rare guardianship authorities' proposals to ban contact, even when the consequences for children and their relationship with mothers are obvious.

Therefore, it would be important to supplement and refine the guidelines in existing treatment protocols, develop and harmonize specific expert guidance for these assessments, specialize knowledge and increase the experts' capacity and resources, develop specific and available services, in line with relevant standards. An increased number of researches on various aspects of professional practice in this sphere would also be important for progress in the field.

Keywords: children, domestic violence, witnesses, recovery, social welfare center, expert assessments, Serbia.

TEMIDA

2020, vol. 23, br. 3, str. 333-351

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2003333P>

Pregledni rad

Primljeno: 9.9.2020.

Odobreno za štampu: 25.11.2020.

The Protection of Children Victims of Electronic Harassment in Criminal Law: Controversial Issues and Possible De Lege Ferenda Amendments

NIKOLA PAUNOVIĆ*

In the information society, everyday use of information and communication technology by children occupies a significant place in their lives. Technology has enabled children's access to cyberspace where they can perform their daily school and leisure activities. However, children's access to information technology has also created new opportunities for the emergence of different forms of electronic harassment. The subject of this paper includes the analysis of the following electronic forms of harassment of children: 1) grooming, 2) cyberstalking, 3) cyberbullying and 4) trolling. The main goal of the paper is to discuss the controversial issues in conceptualisation of the analyzed electronic forms of harassment of children. In addition, the subject of this paper includes the overview of the relevant legal framework regarding electronic forms of harassment of children at international, European and national level to determine whether these forms of harassment are recognized as criminal offences and to identify legal gaps in observed criminal law frameworks. In the concluding remarks, it is pointed out that incidents of electronic harassment of children are increasing, creating a necessity for new policies and laws to ensure better protection of children in cyberspace.

Keywords: children, victims, grooming, cyberstalking, cyberbullying, trolling.

---

* Nikola Paunović is PhD student at the Faculty of Law, University of Belgrade and Attaché at Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. E-mail: dzoni925@gmail.com.

Introduction

In the information society, driven by information and communication technology, children access different contents on the Internet and social networks on a daily basis. Besides the positive aspects of the use of technology for children's wellbeing, education and socialization, such use can also cause numerous negative consequences for their safety in cyberspace. Nowadays, there are a lot of avenues for perpetrators to easily use information technology to establish contact with children in a virtual environment with the intent to harass them. Among the most common forms of electronic harassment are grooming, stalking, bullying and trolling.

Generally speaking, grooming involves building trust with a child with the intent of sexually abusing him or her (Pollack, MacIver, 2015: 161). In this sense, one illustrative example of grooming is the so-called Alexandra Man case. In this case, a man who portrayed himself as a woman with the name Alexandra established contact through information and communication technologies, precisely, via chat rooms and social networks, with young girls whom he later sexually abused. By posing as Alexandra he succeeded to establish contact with underage female victims on popular social networking sites for children. When he had established contact with underage victims in a public chat room, he quickly obtained their confidence and suggested that they should continue their communication via other, more private web portals. He encouraged further contacts by telling the victims that there were other young girls roughly the same age who work for her as escorts. In that way, Alexandra successfully initiated the conversation about sexual-related issues and persuaded his victims to send indecent images and movies of themselves with the intent of sexually abusing them (Eneman, Gillespie, Bernd, 2010: 2-6).

Children can also be affected by another form of electronic harassment, known as cyberstalking. Cyberstalking implies repetitive conduct of perpetrator, by the use of information technology, causing victims to fear for personal safety or safety of persons close to them. In line with the above-provided understanding of cyberstalking there is an opinion in theory that this behaviour is characterized by persistence and repetitive conduct (Stojanović, 2017: 3). A well-known case of cyberstalking is the case of Texas deputy sheriff who was charged with cyberstalking of a 12-year-old Massachusetts girl, whom he

---

met while playing an online game. He maintained the contact with the victim for several years, demanding that she send him hundreds of explicit photos, and threatening to publish photos and to sexually assault her (Bridges, 2011).

Finally, children can suffer from cyberbullying and trolling, conducts undertaken by the use of information technology causing them a fear of harm on life, body, health or freedom as well as distress or anxiety. Precisely, cyberbullying means bullying through information technology, involving offensive or malicious messages via e-mails, chat room, websites or similar platforms with harmful intent towards a child individual or certain groups of children, while trolling means posting inflammatory, extraneous or off-topic messages in an online community with the deliberate intent of provoking readers into an emotional response (Council of Europe, 2017: 136). An example of cyberbullying is the case of a girl driven to depression caused by her cyberbully neighbour who set up a MySpace account and pretended to be a male-only to taunt her by discussing some rumours about her. Firstly, it remained private but then he started sharing their private messages and publicly stated the world would be better without her (Ingham, 2018). On the other side, an illustrative example of trolling includes a situation where a man posted abusive images and videos to online memorials dedicated children who passed away, mocking their deaths and seeking to provoke outrage by posting insults and abuse (Familii Lives, 2011).

The subject of the paper includes criminal law protection of child victims against electronic forms of harassment. For the purposes of this paper, phenomenological forms of electronic harassment of children are divided into the following four groups: 1) grooming; 2) cyberstalking; 3) cyberbullying and 4) trolling. In consideration of these forms of electronic harassment, the relevant legally binding frameworks at the Council of Europe and the European Union level, as well as at the level of countries belonging to the common law system and civil law system, including the Republic of Serbia, are taken into account. The appropriate protection of children from electronic forms of harassment is essential, given a growing number of cases and the significant impact they have, such as teenage suicide, mental disorder and other negative consequences for children's wellbeing. Therefore, the main goal of this paper is to provide proposals for adequate recognition of analyzed electronic forms of harassment of children in criminal law, as criminalizing such behav-

iour could arguably lead to their better protection in cyberspace. To start this overview with grooming as the form of electronic harassment of children.

Grooming

There are many definitions of grooming in the literature. In theory, grooming is mostly defined as the act of manipulating children with the intent of sexually abusing them, through building a trusting relationship with them and isolating them in order to abuse them (Kool, 2011: 48; Randhawa, Jacobs, 2013: 10; Quayle, 2017: 6-7). On the other hand, in theory, there is an opinion that grooming could be defined through an enumerative list of acts of execution. In this context, the grooming of a child for sexual abuse can be perpetuated in following ways, for example, by: a) befriending of a child, commonly through the adult pretending to be a young person; b) drawing the child into discussing intimate matters, and gradually exposing the child to sexually explicit materials in order to reduce resistance or inhibitions about sex; c) luring the child into producing child pornography by sending compromising personal photos using a digital camera, webcam or phone camera (Council of Europe, 2007: 23). A common disadvantage of these definitions is that they explain this concept incompletely since there is a limited consensus on how grooming should be defined (Paunović, 2018a: 150-151). Precisely, due to numerous definitions of grooming available in the theory, there is an opinion that at a minimum, the definition of grooming should address the communication, enticement, luring, proposal, solicitation, or similar action by an adult with respect to a child via the Internet or other information and communication technology to coerce the child into sexual activity, either online or offline (International Centre for Missing & Exploited Children, 2017: 10).

Taking into account various theoretical understandings of grooming, it should be noticed that the most controversial element in the context of grooming is whether a simple sexual chatting with a child, albeit as part of the manipulation of the child for sexual abuse, is sufficient in itself to incur criminal responsibility. In other words, the question is whether a further element is required – intentional proposal of an adult to meet a child who has not reached the age below which it is prohibited to engage in sexual activities (Council of Europe, 2007: 23). The dilemma, thus, is whether the offence is completed if the proposal

---

to meet a child has been followed by material acts leading to such a meeting, for example, by perpetrator's arrival to the meeting place. Moreover, the controversial issue is the age of sexual consent. On the one hand, this should be a matter for national law, while on the other side such an approach may result in disparities between nation-states. Finally, the special controversy provokes the issue of grooming intent. In other words, is it sufficient to cover by grooming intent only committing offences of engaging in sexual activities with a child and producing child pornography or it is required to include more offences against sexual freedoms? To provide answers to the above issues, it should be considered how grooming is conceptualised in two important and legally binding documents at the level of Council of Europe and the European Union.

When it comes to the Council of Europe, the Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (hereinafter: the Lanzarote Convention) adopted in 2007, was the first international instrument to deal with grooming.¹ In Article 23, the Lanzarote Convention has recognized the criminal offence of solicitation of children for sexual purposes, also known as grooming. According to this Convention, grooming is the intentional proposal, through information and communication technologies, of an adult to meet a child who is below the age of 18 for the purpose to engage in sexual activities with a child. This proposal should be submitted for the purpose of committing the following two offences: 1) engaging in sexual activities with a child who, according to the relevant provisions of national law, has not reached the legal age for sexual activities, in accordance with Article 18, paragraph 1a, or 2) producing child pornography, prescribed by Article 20, paragraph 1a. Finally, this proposal needs to be followed by material acts leading to such a meeting, such as, for example, the fact of the perpetrator arriving at the meeting place (Council of Europe, 2007: 23).

Almost the same conceptualization of grooming is provided by the European Union in Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, Article 6 paragraph 1 (hereinafter: Directive 2011/93/EU).² Therefore, the essential elements of grooming

---

¹ Council of Europe Treaty Series, No. 201.

² Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on Combating the Sexual Abuse and Sexual Exploitation of Children and Child Pornography, and Replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA.

include the following: 1) proposal through information and communication technology; 2) by an adult; 3) to meet a child who has not reached the age of sexual consent; 4) for the purpose of committing offences concerning engaging in sexual activities with a child who has not reached the age of sexual consent or production of child pornography and 5) where that proposal was followed by material acts leading to such a meeting.

However, it should be added that compared to the Lanzarote Convention, Directive 2011/93/EU has subsumed additional acts under the crime of grooming. In this sense, in concordance with Article 6 paragraph 2 an attempt, by an adult soliciting a child who has not reached the age of sexual consent to provide child pornography depicting that child using information and communication technology, shall be punishable by the law. This attempt should be submitted for the purpose of committing the following two offences: acquisition or possession of child pornography as well as knowingly obtaining access, using information and communication technology, to child pornography.

Lastly, at the national level, the Criminal Code of the Republic of Serbia has criminalised the criminal offence of the abuse of computer networks and other methods of electronic communication to commit criminal offences against sexual freedom of minors, Article 185b.³ According to this article, anyone who, by using computer networks or other methods of electronic communication makes an arrangement to meet with a minor or child and arrives at the prearranged meeting place to meet with the minor or child, shall be punished by the law. This acts should be perpetuated with intent to commit the following crimes against sexual freedom: 1) rape of a child; 2) sexual intercourse with a helpless person if it includes a child; 3) sexual intercourse with a child; 4) sexual intercourse through abuse of position with a child; 5) prohibited sexual acts; pimping and procuring of a child; 6) mediation in prostitution; 7) showing, procuring and possession of pornographic material and juvenile pornography and 8) inducing a minor to attend sexual acts. From this overview, it is cleared that the Criminal Code of the Republic of Serbia provides broader protection of children against grooming, as the list of crimes against sexual freedom that are covered by grooming intent is more extensive than it is the case with Lanzarote Convention and Directive 2011/93/EU. Nevertheless, despite that fact,

---

³ Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 94/2016, 35/2019.

---

the main goal remains the full implementation of adopted measures in order to effectively combat the crime of grooming in practice.

Cyberstalking

Cyberstalking means the use of the Internet or other electronic means to stalk or harass children (Council of Europe, 2017: 136). Generally speaking, cyberstalking is defined as intentional repetitive conduct, by the use of information technology that causes child victims to fear for their safety (Nikolić-Ristanović, Kovačević-Lepojević, 2007: 4-5; Goodno, 2007: 133). However, as it is the case with grooming, there is no universally accepted definition of cyberstalking, thereby increasing various interpretations of this crime within criminal legal frameworks.

The Council of Europe has made law-making endeavour to bring new impetus in the field of harmonized incrimination of stalking by adopting the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (hereinafter: Istanbul Convention) in 2011.⁴ This Convention, in Article 34, has established the criminal offence of stalking as intentional conduct of repeatedly engaging in threatening conduct directed at another person, causing her or him to fear for her or his safety. By using a generic and rather broad concept of stalking, this Convention has failed to establish concrete criteria for harmonized criminalization of this crime, leaving national legal systems space for its standardization.

The Istanbul Convention has failed to make a difference between two main forms of stalking, those in a real-world and virtual environment, although it could be interpreted that it covers both forms. Besides, the same legal gap is also presented in the part of comparative law framework, as criminal codes of the civil law nations prescribe criminal offence of stalking, including under this term both stalking in a real-world and virtual environment. On the other side, countries of the common law acknowledge this difference, as it is the case in the USA. United States Code 18 in the Article 2261A differentiates criminal offence of stalking in a real-world environment (par. 1) and

---

⁴ Council of Europe Treaty Series, No. 210

the criminal offence of stalking in a virtual environment (par. 2).⁵ Therefore, it is acknowledged that stalking may include acts in a real-world or virtual environment, i.e. going after the victim, appearing at her or his place of work, sports or education facilities, but also engaging in unwanted communication through information communication technology, spreading false information online and in another way harassing child victim in chat rooms, social networking sites, etc. (Council of Europe, 2011: 32).

On the other hand, there is a lack of recognition of children as special victims of this crime in the Istanbul Convention and comparative criminal law frameworks, precisely in common law and civil law systems. These frameworks do not exclude children as victims of stalking. Yet, only a few countries have specifically recognized children as possible victims of this crime. In this context, the Criminal Code of Croatia⁶ and the Criminal Code of the Republic of Srpska⁷ have made one step forward by recognizing an aggravated form of criminal offences of stalking when the crime is committed against a child.

Furthermore, in the context of the protection of children against cyber-stalking, the issues that need untangling are the following: 1) whether cyber-stalking towards children should be defined in a broad generic sense, or numerous clauses sense through enumerating acts of execution; 2) whether cyberstalking means only engaging in a threatening behaviour towards children; 3) how to determine the length of repetitive conduct required for the existence of stalking; 4) whether persistence should be understood as the essential element of cyberstalking towards children and 5) from whom perspective should be observed the consequence of this crime – the children's victim side or side of the reasonable person.

Taking into account the principle of legal certainty, it seems plausible that defining cyberstalking in a broad, generic sense could cause additional uncertainties when it comes to the protection of the child victims of this crime. Enabling states to establish essential elements of this crime in their frameworks can evoke the consequence that one behaviour may be punishable in one country, but not in another. In that sense, a better option for the

---

⁵ Available at: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title18&edition=prelim>, page accessed 5.9.2020.

⁶ Kazneni zakon, Narodne novine, br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/18, 126/19.

⁷ Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 64/2017, 104/2018.

---

protection of children against cyberstalking would be to choose *numerus clausus* solution by prescribing the concrete acts of committing this crime. One such example is the Criminal Code of the Republic of Serbia. This Code, according to Article of 138a, regulates stalking by prohibiting the following acts: 1) unauthorised monitoring or physical proximity to a person against their will; 2) efforts to establish direct contact, through a third person or other means of communication; 3) the misuse of personal information of a person or someone close to him or her with the aim of ordering goods and services; 4) threats to the life, body or freedom of another person or someone close to him or her and 5) the undertaking of other similar actions in a way that can significantly jeopardise the life of the person targeted by these acts (Škulić, 2016: 17). By adopting this crime in the Criminal Code, the Republic of Serbia has made a significant step forward concerning the protection of children against stalking. However, since some dilemmas are still present, they will be discussed in the following lines.

When it comes to the issue of whether cyberstalking means only engaging in threatening behaviour towards children, as prescribed by the Istanbul Convention, it should be underlined that this is not fully true, since cyberstalking as the criminal offence can be committed without the use of threat (Paunović, 2019: 22). In that sense, the use of threat can be understood as one of the possible acts of execution of this crime, but not as an exclusive essential element of the crime of cyberstalking. This is the case with the Criminal Code of Germany, where the use of threat is prescribed as one of the possible acts of execution. Namely, according to Article 238 of the Criminal Code of Germany anyone shall be punished if, without being authorised to do so, stalks another person, including children, in a manner which is suitable for seriously restricting that person's lifestyle by persistently threatening that person, someone of his or her relatives, or someone close to him or her, causing in that way injury to life or physical integrity, health or liberty.⁸

Concerning the length of repetitive conduct required for the existence of this crime, it should be noticed that comparative law frameworks usually decide not to define this length precisely, but rather choose to limit the duration of repetitive conduct by using the words a long period, as is it the case

---

⁸ Strafgesetzbuch (Deutschland), 1871, StGB in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322), Letzte Änderung vom 10. Juli 2020.

with Article 107a of Criminal Code of Austria⁹ or with Article 140 of Criminal Code of Croatia. In any case, repetitive conduct is required, as it is intended to capture the criminal nature of a pattern of behaviour whose individual elements, if taken on their own, do not always amount to criminal conduct (Council of Europe, 2011: 32).

In connection with the previous issue is the following related to whether persistence should be understood as the essential element of cyberstalking of children. Although there are criminal codes that do not establish persistence as the essential element of this crime, it is worthwhile noting that exactly this element should be required since, without it, it is hard to understand the nature of cyberstalking behaviour and the subjective side of this crime (*mens rea*). From this perspective, persistence should be recognized as the essential element of this crime, as it is the case with Article 612 bis of the Criminal Code of Italy.¹⁰

Last but not least, a controversial issue is a perspective for considering the consequence of this crime – whether it should be the child's/victim's side or the side of a reasonable person. It seems that for better protection of child victims of cyberstalking, their perspective should be taken into consideration, not the side of a reasonable person. However, the side of a reasonable person is frequently used in the common law framework. One such example is the United Kingdom Protection of Freedoms Act 2012 which in Article 111 introduces that the consequence of this crime, involving fear of violence or serious alarm or distress, should be observed from the perspective of a reasonable person.¹¹ Taking into account the side of a reasonable person, the criteria for granting the status of a child victim can be more complex, implying by this that for the existence of consequence of this crime an objective element is required. This objective element means that the consequence of this crime shall be considered from the point of view of a child's living environment. This further leads to the fact that according to child's subjective point of view he or she may consider himself or herself as a victim of stalking but from the perspective of his or her, living environment undertaken behaviour would not meet the conditions for determination of crime of stalking.

---

⁹ Strafgesetzbuch (Österreich), 1871 (1998). BGBl. Letzte Änderung durch: Nr. 111/2019.

¹⁰ Codice penale italiano, 1930. Regio Decreto, 19 ottobre 1930, n. 1398, con le modifiche apportate, da ultimo: dal D. L. 16 luglio 2020, n. 76. Available at: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale>, page accessed 5.9.2020.

¹¹ Protection of Freedoms. Available at <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/9/contents/enacted>, page accessed 5.9.2020.

Cyberbullying and trolling

As it is the case with stalking, bullying can also take two forms: physical bullying and cyberbullying. Cyberbullying of children is bullying via information technology, involving offensive or malicious messages made with harmful intent towards a child individual, or groups of children (Council of Europe, 2017: 136). Since there is no consensus on how cyberbullying of children should be defined, no universally accepted definition has been established (Del Rey, Elipe, Ortega-Ruiz, 2012: 608). The lack of a universally accepted definition of cyberbullying has made new difficulties in the area of distinction this term from other electronic forms of harassment of children, such as trolling.

According to Council of Europe understanding, trolling is the act of causing problems on the Internet by starting arguments or upsetting children, by posting inflammatory, extraneous, or off-topic messages in an online community such as a newsgroup or blog. Trolling is done with the deliberate intent of provoking children into an emotional response or of otherwise disrupting normal on-topic discussion (Council of Europe, 2017: 136). Whereas trolls focus on being a nuisance to electronic communities of children, posting generally inflammatory statements regardless they are targeting one or more child victims, cyberbullies target child individuals, posting vicious things about a single child with a goal of his or her shaming or intimidation. This could manifest in mean-spirited messages, private pictures or private video concerning a child the bully is targeting.¹² From these findings, it is apparent that trolling merges with other forms of offensive online behaviour against children (Griffiths, 2014: 85).

Similar to other forms of victimization covered in this article, there is no universally accepted definition of trolling of children. Theoretical definitions could be divided into several groups. The first group defines trolling by including in the definition the main goal of trolls; it is producing an intentionally false or incorrect utterance with high order intention to elicit from child participants a particular response, generally negative or violent (Morrissey, 2010: 77). The second group includes in the definition the nature of trolling behaviour and determine this notion as posting of defamatory and antagonistic messages targeting children as users of social media (Williams, Pearson, 2016: 4). Finally, some theorists provide a broad conceptual defini-

¹² See: Difference Between a Troll & a Cyberbully. Available at: <https://itstillworks.com/difference-between-troll-cyberbully-5054.html>, page accessed, 1.9.2020.

tion of trolling, taking into account both the nature of the act as well as the consequences. In this regard, trolling is a behaviour through which a participant in a discussion forum deliberately attempts to provoke other child participants into angry reactions, thus, disrupting communication on the forum and potentially steering it away from its original topic (Hopkinson, 2013: 5).

While the theory has made a significant step towards defining elements of the offence, it must be recognized that still there is no specific legally binding instrument targeting cyberbullying as well as trolling of children at the UN, Council of Europe's and at the European Union level. There are only several non-binding instruments that require countries to deal with cyberbullying of children (Paunović, 2018b: 258-263). Criminal law systems of countries belonging to the civil law do not recognize cyberbullying and trolling of children as criminal offences. Whereas countries belonging to the common law do: several states in the United States of America have already recognized cyberbullying of children as a criminal offence. For example, California Education Code – EDC § 48900 has prescribed bullying as any severe or pervasive physical or verbal act or conduct, including communications made in writing or through an electronic act including one or more acts committed by a pupil or group of pupils toward one or more pupils that have or can be reasonably predicted to have the effect of one or more of the following: a) placing a reasonable pupil or pupils in fear of harm to that pupil's or those pupils' person or property; b) causing a reasonable pupil to experience a substantially detrimental effect on his or her physical or mental health; c) causing a reasonable pupil to experience substantial interference with his or her academic performance; d) causing a reasonable pupil to experience substantial interference with his or her ability to participate in or benefit from the services, activities, or privileges provided by a school.¹³

The example of best practice is the Malicious Communications Act from 1988 adopted in the United Kingdom recognizing trolling as criminal behaviour.¹⁴ According to this Act the offence of sending letters with intent to cause distress or anxiety shall be punishable by the law. This offence is committed by any person who sends to another person, including children, a let-

---

¹³ Available at: <https://codes.findlaw.com/ca/education-code/edc-sect-48900.html>, page accessed 5.9.2020.

¹⁴ Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/27/section/1>, page accessed 1.9.2020.

---

ter, electronic communication or article of any description which conveys: a) a message which is indecent or grossly offensive; b) a threat or c) information which is false and known or believed to be false by the sender. To complete this offence, it is required to cause distress or anxiety to the recipient or to any other person to whom sender intends that contents or nature of message should be communicated. However, a person shall not be guilty of the offence if he shows that the threat was used to reinforce a demand made by him on reasonable grounds and that he believed and had reasonable grounds for believing that the use of the threat was a proper means of reinforcing the demand. Besides this Act, trolling, including towards children, is recognized in the United Kingdom also by the Communications Act from 2003 through the offence of improper use of public electronic communications network. In concordance with that Act, a person shall be punished if he/she sends through a public electronic communications network a message or other matter that is grossly offensive, obscene or menacing character.¹⁵

Conclusion

Despite the benefits, the use of information technology has brought new challenges to the fight against electronic harassment of children. One of the key challenges derived from the use of information technology is the emergence of new forms of child's electronic harassment, discussed above. In that sense, in order to protect the safety of children on the Internet, it has become necessary to distinguish different forms of electronic harassment. This is why the proper universally accepted legal definition of each analyzed electronic form of harassment of children could be essential in providing adequate and timely assistance and support to child victims. That is particularly important given that certain forms of electronic harassment of children have not yet been identified as criminal offences at the international, regional and local levels.

Of the four analyzed forms of electronic harassment of children, grooming is the most comprehensively regulated at three levels, international, regional and national. However, even in the case of grooming, a uniform definition is absent at the three observed levels. This jeopardizes the applica-

---

¹⁵ Available at <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/21/section/127>, page accessed, 5.9.2020.

tion and implementation of the principle of legal certainty, as the same conduct undertaken in a virtual environment may constitute a criminal offence towards children in one country, while in another this will not be the case.

Concerning the dilemma whether the criminal offence of grooming is complete if the proposal to meet a child has been followed by material acts leading to such a meeting, for example, by arriving of the perpetrator at the meeting place or simply sexual chatting with a child is sufficient to establish the crime, it seems that the second-mentioned option should prevail. In this sense, the recognition of grooming regardless of the intent to meet the child victim should be required. On the other side, in the context of the age of sexual consent for the child, the balance needs to be struck between two interests: 1) the right of each national law to define the understanding of the term the age of sexual consent of the child and 2) the interest for the respect and implementation of the principle of legal certainty. Bearing in mind that, it is suggested the limits of the age of the child for sexual consent should be between 14 and 16 years since, in accordance with mostly national laws, it is prohibited to engage in sexual activities with the person below that age. Finally, with regards to the intent of the perpetrator, legal solutions should include not only committing offences of engaging in sexual activities with a child and producing child pornography, but also further offences against sexual freedoms, providing in this way broad protection of children as the victims of this crime. Bearing in mind all the above-mentioned suggestions, the criminal offence of the abuse of computer networks and other methods of electronic communication to commit criminal offences against sexual freedom towards minors (known as grooming) in Article 185b of the Criminal Code of the Republic of Serbia should be amended by recognizing grooming regardless of the intent to meet the child victim. The new paragraph 3 should read as follows: whoever, through the use of information and communication technologies, establish a conversation with a child who has not reached the age of sexual consent and is between 14 and 16 years old, for the purpose of committing criminal offences against sexual freedoms towards that child, shall be punished by the law.

When it comes to cyberstalking of children, the above review suggests that criminal law suffers from a lack of appropriate approach concerning the protection of child victims. Firstly, the criminal law concerning cyberstalking of children should be amended by recognizing the difference between stalk-

---

ing of children in a real-world environment and stalking of children in a virtual environment. In doing so, the protection of children as a vulnerable category of victims from both physical and cyberstalking would be ensured. Thus, to improve the protection of child victims of cyberstalking the Article 138a of the Criminal Code of the Republic of Serbia should be amended by inserting new paragraph 4: whoever, by the use of information technology, persistently and in a long period stalks or threat a child, by engaging in unwanted communication in cyberspace or undertaking other similar actions via modern communication tools in the virtual world with a child, causing her or him to fear for her or his safety or safety of someone close to him or her, shall be punished by the law. In this way, all required essential elements of this crime, discussed above, will be taken into account. Namely, the list of enumerating acts of execution will be enriched. Furthermore, cyberstalking not will include just engaging in threatening behaviour. Moreover, the required length of the repetitive conduct of stalking, as well as an element of the persistence would become part of the legal disposition of this crime. Finally, the consequence should be observed from the side of children and not a reasonable person. By adopting these amendments, the criminal law protection of child victims of cyberstalking would be significantly improved.

Finally, in the context of electronic forms of harassment, the areas where children suffer from the lack of appropriate criminal law protection are cyberbullying and trolling. The main reasons for a lack of adequate protection of children regarding cyberbullying and trolling lies in subjective nature of these offences, difficulties to prove them and misunderstanding among theorists and practitioners to agree on their essential elements. The criminal law systems belonging to the civil law tradition prescribe only sexual harassment targeted a child, with no provisions on cyberbullying and trolling as criminal offences. The common law systems have already recognized or are preparing to recognize both cyberbullying and trolling as criminal offences. With this in mind, it seems necessary to start a discussion in civil law countries regarding the recognition of both behaviours as standalone criminal offences. As such, for the better protection of child victims against these forms of electronic harassment, it is recommendable to introduce new criminal offences to the crimes against freedoms and rights of human and citizen in Article 138b under the subtitle cyberbullying and trolling. Cyberbullying should be prescribed as follows: a child who, persistently and in a long period, by the use of informa-

tion technology, engages in an electronic communication toward a child with intent to cause him or her fear of harm on life, body, health or freedom, shall be punished by the law. Trolling should be determined as follows: whoever, by the use of information technology, participates in electronic communication with a child disrupting normal on-topic discussion with the intent to cause him or her distress or anxiety, by persistently sending messages and other contents which are grossly offensive, shall be punished by the law.

By adopting the abovementioned proposed amendments concerning analyzed forms of electronic harassment of children not only in the framework of the Republic of Serbia but also at the international and European level, the protection of child victims of harassment in a virtual environment should be enriched and strengthened.

References

- Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse, Lanzarote (25.10.2007). *Council of Europe Treaty Series*, No. 201.
- Council of Europe (2007) *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul, 11.V.2011). *Council of Europe Treaty Series*, No. 210.
- Council of Europe (2011) *Explanatory Report to the Council of Europe on preventing and combating violence against women and domestic violence*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe (2017) *Internet literacy handbook - Supporting users in the online world* Strasbourg: Council of Europe.
- Del Rey, R., Elipe, P., Ortega-Ruiz, R. (2012) Bullying and Cyberbullying: Overlapping and Predictive Value of the Co-occurrence. *Psicothema*, 4, pp. 608-613.
- Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on Combating the Sexual Abuse and Sexual Exploitation of Children and Child Pornography, and Replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA. *Official Journal of the European Union*, L 335/1.

-
- Goodno, N. (2007) Cyberstalking, a New Crime: Evaluating the Effectiveness of Current State and Federal Laws. *Missouri Law Review*, 1, pp. 125-197.
- Griffiths, M., (2014) Adolescent Trolling in Online Environments: A Brief Overview. *Education and Health*, 3, pp. 83-87.
- Hopkinson, C. (2013) Trolling in Online Discussions: From Provocation to Community Building. *Brno studies in English*, 1, pp. 5-25.
- International Centre for Missing & Exploited Children (2017) *Online Grooming of Children for Sexual Purposes: Model Legislation & Global Review*. Alexandria: International Centre for Missing & Exploited Children.
- Kazneni zakon, Narodne novine, br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/18, 126/19.
- Kool, R. (2011) Prevention by All Means? A Legal Comparison of the Criminalization of Online Grooming and its Enforcement. *Utrecht Law Review*, 3, pp. 46-69.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 94/2016, 35/2019.
- Krivični zakonik Republike Srpske, Službeni glasnik RS, br. 64/2017, 104/2018.
- Morrissey, L. (2010) Trolling is an Art: Towards a Schematic Classification of Intention in Internet Trolling. *Griffith Working Papers in Pragmatics and Intercultural Communications*, 2, pp. 75-82.
- Nikolić-Ristanović, V., Kovačević-Lepojević M. (2007) Proganjanje: Pojam, karakteristike i društveni odgovori. *Temida*, 4, pp. 3-12.
- Paunović, N. (2018a) Child Grooming through the Internet. In: D. Simović (ed.) *International Scientific Conference "Archibald Reiss Days" - Thematic Conference Proceedings Of International Significance, Vol. I*. Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies, pp. 149-161.
- Paunović, N. (2018b) Cyberbullying of Children: Challenges of Victim Support. *Temida*, 2, pp. 249-268.
- Paunović, N. (2019) Krivičnopravni aspekti proganjanja – Uporednopravna analiza i mogući pravci de lege ferenda izmena. *Strani pravni život*, 1. pp. 21-41.
- Pollack, D., MacLver, A. (2015) Understanding Sexual Grooming in Child Abuse Cases. *Aba Child Law Practice*, 11, pp. 165-168.
- Randhawa, T., Jacobs, S. (2013) *Child Grooming*. Victoria: Child Wise.
- Stojanović, Z. (2017) Proganjanje – Novo krivično delo u Krivičnom zakoniku Srbije. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Kaznena reakcija u Srbiji* (VII deo). Beograd: Pravni fakultet, pp. 1-10.

Škulić, M. (2016) Progjanjanje i polno uznemiravanje. *Tužilačka reč*, 31, pp. 14-21.

Quayle E. (2017) *Over the Internet, Under the Radar: Online Child Sexual Abuse and Exploitation – a brief literature review*. Glasgow: Centre for Youth & Criminal Justice.

Williams, M., Pearson, O. (2016) *Hate Crime and Bullying in the Age of Social Media*. Cardiff: Cardiff University.

Internet sources

Bridges, J. (2019, 20. September) How to Protect your Children from Cyberstalking, *Reputation Defender*. Available at: <https://www.reputationdefender.com/blog/protect-your-kids/how-protect-your-children-cyberstalking>, page accessed 5.9.2020.

California Education Code - EDC § 48900. Available at: <https://codes.findlaw.com/ca/education-code/edc-sect-48900.html>, page accessed 5.9.2020.

Codice Penale Italiano, 1930. Regio Decreto, 19 ottobre 1930, n. 1398, con le modifiche apportate, da ultimo: dal D.L. 16 luglio 2020, n. 76. Available at: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale>, page accessed 5.9.2020.

Communications Act 2003. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/21/section/127>, page accessed, 5.9.2020.

Eneman, M., Gillespie, A., Bernd, S. (2010) Technology and Sexual Abuse: A Critical Review of an Internet Grooming Case. *ICIS 2010 Proceedings*, paper 144. Available at: http://aisel.aisnet.org/icis2010_submissions/144, page accessed 5.9.2020.

Family Lives (2011) Man Jailed for Trolling of Online Memorial Pages Dedicated to Dead Children. Available at: <https://www.familylives.org.uk/about/news-blogs-and-reports/blog/man-jailed-for-trolling-of-online-memorial-pages-dedicated-to-dead-children/>, page accessed 5.9.2020.

Ingham, A. (2018, 11. November) 7 Real Life Cyberbullying Horror Stories, *Family Orbit Blog*. Available at: <https://www.familyorbit.com/blog/real-life-cyberbullying-horror-stories/>, page accessed 5.9.2020.

Difference Between a Troll & a Cyberbully. Available at: <https://itstillworks.com/difference-between-troll-cyberbully-5054.html> page accessed, 1.9.2020.

Protection of Freedoms Act 2012. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/9/contents/enacted> page accessed, 5.9.2020.

Strafgesetzbuch (Deutschland), 1871, StGB in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322), Letzte Änderung vom 10. Juli 2020.

Strafgesetzbuch (Österreich), 1871 (1998) BGBl. Letzte Änderung durch: Nr. 111/2019.

The Malicious Communications Act 1988. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/27/section/1>, page accessed 1.9.2020.

United States Code, Title 18 - Crimes and Criminal Procedure, enacted by act June 25, 1948. Available at: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title18&edition=prelim>, page accessed 5.9.2020.

NIKOLA PAUNOVIĆ*

Zaštita dece žrtava elektronskog uznemiravanja u krivičnom pravu: Kontroverzna pitanja i mogući predlozi de lege ferenda

U informaciono zasnovanom društvu, svakodnevna upotreba informacionih tehnologija od strane dece zauzima značajno mesto u njihovom životu. U tom smislu, informacione tehnologije omogućile su deci pristup sajber prostoru u kome mogu da realizuju svoje svakodnevne aktivnosti. Ipak, u poslednje vreme sve više se uočava da upotreba informacionih tehnologija stvara nove mogućnosti za pojavu brojnih oblika elektronskog uznemiravanja prema deci. Stoga, predmet rada obuhvata analizu osnovnih oblika uznemiravanja dece u sajber prostoru i to: 1) namamljivanje; 2) elektronsko proganjanje; 3) elektronsko zlostavljanje i 4) troovanje. Polazeći od predmeta rada, osnovni cilj je da razmotri sporna pitanja u konceptualnom definisanju analiziranih oblika elektronskog uznemiravanja dece. Pored toga, predmet rada podrazumeva analizu zakonodavnih okvira u oblasti elektronskog uznemiravanja na međunarodnom, evropskom i nacionalnom nivou sa ciljem utvrđivanja da li su svi navedeni oblici uznemiravanja prepoznati kao krivična dela kao i radi uočavanja pravnih praznina u posmatrаниm pravnim okvirima. U zaključnim razmatranjima se ističe da se broj oblika elektronskog uznemiravanja stalno povećava zbog čega je potrebno bolje zaštiti decu u sajber prostoru.

Ključne reči: deca, žrtve, namamljivanje, elektronsko proganjanje, elektronsko zlostavljanje, troovanje.

---

* Nikola Paunović je doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Ataše u Ministarstvu spoljnih poslova Republike Srbije. E-mail: dzoni925@gmail.com.

TEMIDA

2020, vol. 23, br. 3, str. 353-369

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2003353T>

Pregledni rad

Primljeno: 3.6.2020.

Odobreno za štampu: 1.12.2020.

Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

BOJANA TANKOSIĆ

IVANA MILOSAVLJEVIĆ - ĐUKIĆ*

Ovaj rad ima za cilj da predstavi najčešće razloge usled kojih se deca žrtve seksualnog zlostavljanja ne opredeljuju da svedoče o svom iskustvu u krivičnom postupku. Proces razotkrivanja seksualnog zlostavljanja i reakcije članova porodice i stručnjaka u različitim institucijama mogu biti za dete izvor podrške i pomoći u oporavku, ali i izvor sekundarne viktimizacije. Polazeći od toga, u radu je analizirana usklađenost zakonodavnog okvira Srbije sa međunarodnim standardima u pogledu zaštite dece žrtava od sekundarne viktimizacije, kao i implementacija zakonskih rešenja o zaštiti dece žrtava tokom krivičnog postupka kroz rad Jedinica za podršku deci žrtvama i svedocima krivičnih dela. Posebna pažnja poklonjena je rasprostranjenosti seksualnog zlostavljanja dece, a fokus je stavljen na razloge zbog kojih deca nisu spremna da o seksualnom zlostavljanju javno govore, kao i osećanja koja se javljaju kada dođe do razotkrivanja.

Ključne reči: seksualno zlostavljanje, deca, razotkrivanje, sekundarna viktimizacija, zaštita.

* Bojana Tankosić je master psihološkinja i specijalistkinja za prava deteta.
E-mail: bojanatankosic@yahoo.com.

Dr Ivana Milosavljević-Đukić je rukovoditeljka Prihvatališta za urgentnu zaštitu zlostavljane dece pri Centru za zaštitu odojčadi, dece i omladine u Beogradu i docentkinja na Visokoj školi socijalnog rada u Beogradu. E-mail: ivana.djukic@czodo.rs.

Uvod

Republika Srbija je preuzeila obavezu da preduzima mere za sprečavanje nasilja nad decom i da obezbedi mere podrške za fizički i psihički oporavak deteta, kao i njegovu socijalnu reintegraciju nakon pretrpljene viktimizacije seksualnim nasiljem (Milosavljević-Đukić, Stepanović, 2020: 7). Uprkos pozitivnim propisima kojima su definisane procedure i uloge institucija prilikom razotkrivanja zlostavljanja (Milosavljević-Đukić, Stepanović, 2020: 7), mnoga deca se i dalje ne odlučuju da o proživljenom iskustvu seksualnog zlostavljanja govore čak ni bliskim osobama iz okruženja. Neki od razloga zbog kojih se deca ne opredeljuju da otkriju svoje traumatsko iskustvo i zbog kojih se radije opredeljuju da čuvaju istinu samo za sebe, jeste strah da im se neće verovati kao i strah od suočavanja sa nasilnikom. Zlostavljana deca, posebno seksualno zlostavljana deca, su često jedini i glavni svedok događaja, te suočavanje sa figurama autoriteta predstavlja dodatni stres i izvor nesigurnosti i gubitka samopouzdanja (Milosavljević-Đukić, Tankosić, 2018: 24). Da bi dete bilo spremno da govori o traumatskim iskustvima, važno je da se adekvatno zbrine u odgovorajućim uslovima koji obezbeđuju neometano svedočenje, kao i da sa njim razgovaraju senzibilisani stručnjaci, koji bi trebalo da budu upućeni i imaju znanja u vezi sa forenzičkim intervjuisanjem dece (Stakić, 2019: 22).

Postoje brojna istraživanja koja za cilj imaju da utvrde razloge zbog kojih se deca ne opredeljuju da svedoče o onome šta su doživela, kao i kako se osećaju nakon što su obelodanila iskustvo seksualnog zlostavljanja (Tankosić, 2019: 17). U skladu sa tim, predmet ovog rada odnosi se na okolnosti u razotkrivanju zlostavljanja dece, koje ujedno čine i glavni razlog dečijeg čutanja. Cilj rada je da prikaže najčešće razloge usled kojih se deca žrtve seksualnog zlostavljanja ne opredeljuju da svedoče u krivičnom postupku. Prvi deo rada je posvećen analizi pravnog okvira Republike Srbije i njegove usklađenosti sa međunarodnim standardima u pogledu zaštite dece žrtava od sekundarne viktimizacije i analizi rasprostranjenosti seksualnog zlostavljanja dece na teritoriji Republike Srbije. Drugi deo rada je fokusiran na razloge zbog kojih deca nisu spremna da javno govore o seksualnom zlostavljanju i kako se osećaju kada ipak dođe do razotkrivanja koje predstavlja prvi važan korak ka oporavku i reintegraciji nakon traumatskog iskustva.

Pravni okvir za zaštitu dece žrtava zlostavljanja u krivičnom postupku

U Republici Srbiji su prava deteta garantovana i zaštićena velikim brojem međunarodnih i unutrašnjih pravnih instrumenata, a promovisanje ovih prava i briga o deci na vrhu su prioriteta svih nivoa vlasti u državi (Milosavljević-Đukić i dr., 2017: 47). Najznačajniji međunarodni dokumenti kojima su regulisana prava dece dece žrtava i svedoka u sudskim postupcima su Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta,¹ Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja,² Direktiva EU 2012/29 o minimalnim standardima o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta,³ Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta⁴ i Smernice o pravosudnim pitanjima koja se odnose na decu žrtve i decu svedoke krivičnih dela.⁵ Kada su u pitanju prava dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku, pre svega se misli na pravo deteta na dostojanstven, saosećajan, brižljiv tretman od strane posebno obučenih stručnjaka, a u skladu sa individualnim potrebama svakog deteta, i pravo deteta na zaštitu od diskriminacije, pri čemu svako dete ima pravo da se prema njemu postupa kao prema sposobnom i verodostojnom svedoku.

Prava deteta se u Republici Srbiji garantuju Ustavom,⁶ u kom se navodi da deca uživaju ljudska prava u skladu sa njihovim uzrastom i zrelošću (čl. 64). Ustav u članu 16 stav 2 predviđa da su „opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni deo pravnog poretku Republike Srbije i neposredno se primenjuju“. Ovaj član Ustava sudskim, ali i drugim državnim organima pruža mogućnost da se u svom postupanju neposredno pozovu na međunarodne norme, mada retko to u praksi i čine (Jelačić,

¹ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90 i Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/96, 2/97.

² Zakon o potvrđivanju Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori br.1/2010.

³ Dostupno na: [https://www.podrskazrtvama.rs>media>medunarodni](https://www.podrskazrtvama.rs/media/medunarodni), stranici pristupljeno 28.10.2019.

⁴ Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1098. zasedanju Komiteta ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011. godine.

⁵ ECOSOC Resolution 2005/20 Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime. Dostupno na: www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf, stranici pristupljeno 9.5.2017.

⁶ Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

2013: 6). Istraživanja pokazuju da se osnovna prava, kada je u pitanju položaj dece u sudskim postupcima, široko garantuju u zakonima, ali se u mnogim slučajevima ne realizuju u praksi (Stevanović, 2015: 5-6). Sudski postupci u kojima se deca pojavljuju kao žrtve ili svedoci (posebno kada je u pitanju seksualno zlostavljanje) i dalje dugo traju, deca se ispituju četiri do pet puta od strane lica koja nisu posebno edukovana za uzimanje iskaza (Milosavljević-Đukić, 2015: 175). Do unapređenja prakse i sveobuhvatnog pristupa zaštiti interesa i prava deteta žrtve ili svedoka u krivičnom postupku došlo je sa formiranjem Jedinica za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku (u daljem tekstu: Jedinica).⁷ Usluga koja je nastala kao rezultat projektne aktivnosti Jedinice obezbeđivala je punu implementaciju zakona u praksi, pre svega, poštovanje načela hitnosti postupka, saslušanje deteta u prisustvu posebno obučenog pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica, mogućnost saslušanja deteta van sudnice, bez prisustva okriviljenog i korišćenjem mobilne opreme za prenos slike i zvuka, a sve u cilju da se izbegne višestruko saslušanje deteta, suočavanje sa okriviljenim i da se uskladi praksa na teritoriji cele Republike Srbije (Milosavljević-Đukić i dr., 2017: 54). Uslugu Jedinice koristilo je 216 dece, od čega je 86,6% dece bilo u svojstvu žrtve. Uslugu su pretežno koristile devojčice uzrasta od 11 do 17 godina, dok je 23% dece bilo uzrasta do 10 godina. Postupak se najčešće vodio zbog krivičnih dela nedozvoljene polne radnje (čl. 182 Krivičnog zakonika - KZ),⁸ obljava nad detetom (čl. 180 KZ) i nasilje u porodici (čl. 194 KZ). Deca su u 80% slučajeva saslušavana u prisustvu stručnog lica Jedinice, u 57% slučajeva korišćena je mobilna oprema za prenos slike i zvuka, kod 70% dece urađena je priprema za sud, a 48% dece dobilo je podršku nakon uzimanja iskaza.⁹ Iako su ostvarile značajne rezultate i pomake u radu i vodile ka institucionalizaciji podrške deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku, nakon okončanja projekta, Jedinice, kao primer dobre prakse, nisu zaživele u sistemu pravosuđa i/ili socijalne zaštite.

⁷ Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku formirane su u okviru projekta *Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i socijalne zaštite u Republici Srbiji*. Projekat je finansirala Evropska unija, a sprovodio ga je UNICEF u partnerstvu sa Ministarstvom pravde i Ministarstvom za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u periodu od 2015 do 2018. godine.

⁸ Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

⁹ Izveštaj o evaluaciji rada Jedinica za zaštitu dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku - Radna verzija izrađena za potrebe projekta (2018) Beograd.

U pogledu nadležnosti i sastava suda koji vodi postupak protiv punoletnih okriviljenih za krivična dela učinjena na štetu maloletnih lica, primenjuju se odredbe Zakonika o krivičnom postupku¹⁰ (u daljem tekstu: ZKP), ako nisu u suprotnosti sa odredbama Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica¹¹ (u daljem tekstu: Zakon o maloletnicima) (Škulić, 2014: 47). Zakonik o krivičnom postupku sadrži niz odredbi o saslušanju posebno osetljivih svedoka kojima se pitanja postavljaju preko organa postupka, uz mogućnost upotrebe audio i video opreme za prenos slike i zvuka. Takođe, ovim zakonom je regulisano da se posebno osetljiv svedok može ispitati u ovlašćenoj instituciji koja je stručno osposobljena za ispitivanje posebno osetljivih lica, što je posebno značajno za praktičare u sudskom postupku.

Zakon o maloletnicima sadrži poseban deo koji se odnosi na zaštitu dece žrtava i svedoka krivičnih dela. Tako je u članovima 152 i 153 propisan niz mera čiji je cilj da se spreči sekundarna viktimizacija i traumatizacija maloletnih oštećenih lica u postupku, uključujući saslušanje maloletnih lica uz pomoć psihologa, pedagoga ili drugog stručnog lica (Milosavljević-Đukić i dr. 2017: 50). U članu 152 jasno se ističe da se razgovor sa detetom obavlja vodeći računa o uzrastu deteta, njegovim osobinama ličnosti, obrazovanju i prilikama u kojima živi, posebno vodeći računa da se izbegnu štetne posledice po njegovu ličnost, rast i razvoj. Takođe, u okviru ovog člana se ističe da se saslušanje može obaviti najviše dva puta, a izuzetno i više puta ako je to neophodno radi ostvarenja svrhe krivičnog postupka. Saslusanje se obavlja uz pomoć tehničkih sredstava za prenos slike, pri čemu se pitanja postavljaju posredstvom sudsije, a uz pomoć psihologa, pedagoga, socijalnog radnika ili drugog stručnog lica. Maloletna lica kao svedoci (oštećeni) se mogu saslušati i u svojoj kući ili stanu u slučaju potrebe i stručne procene. Zapisnik o iskazu koje je dete dalo uvek se može pročitati, odnosno može se pustiti snimak sa saslušanja. Dalje, u članu 153 Zakona o maloletnicima propisano je da je u slučaju kada se saslušava maloletno lice koje je usled prirode krivičnog dela, posledica ili drugih okolnosti, posebno osetljivo, odnosno nalazi se u posebno teškom duševnom stanju, zabranjeno vršiti suočenje između njega i okriviljenog. Krivični postupak za krivična dela navedena u Zakonu o maloletnicima, u slučaju kada se pojavljuje maloletno lice kao oštećeni, je hitan (čl. 156-157).

---

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

¹¹ Službeni glasnik RS, br. 85/2005.

Bojana Tankosić, Ivana Milosavljević - Đukić Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima¹² propisuje zabranu ublažavanja kazne i uslovnog otpusta i nezastarevanje krivičnog gonjenja. Usvajanjem ove inicijative Republika Srbija je, nakon Velike Britanije, postala druga zemlja u Evropi gde zakonodavac prepoznaje dugotrajne efekte seksualne traume i omogućava osobi koja je preživela seksualno nasilje u detinjstvu da onda kada ima psihičku snagu i društvenu moć za ravnopravnije učešće u krivičnom postupku – to i učini (Bogavac i dr., 2015: 140).

Rasprostranjenost seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji

Podaci o seksualnom zlostavljanju dece u Republici Srbiji se mogu pronaći u okviru različitih izvora, ali ne i u okviru jednog jedinstvenog koji bi bio transparentan i dostupan široj stručnoj javosti. Naime, pojedini sistemi (zdravstveni sistem, socijalna zaštita, unutrašnji poslovi) imaju svoje evidencije, ali je potrebno njihovo objedinjavanje i njihova centralizacija kako bi se omogućio pouzdan, jednostavan i transparentan pristup podacima (Milosavljević-Đukić, Stepanović, 2020: 185). Sve dok se ne formira jedinstvena baza podataka, praćenje i analiziranje učinjenih krivičnih dela u domenu seksualnog zlostavljanja dece biće otežano, što onemogućava sagledavanje kretanja ove pojave i razvijanje preventivnih programa suzbijanja nasilja nad decom. U nastavku su prikazani administrativni podaci državnih organa i institucija, kao i rezultati istraživanja realizovanih u Srbiji.

Prema podacima Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milovan Jovanović Batut“ u 2017. godini registrovane su 843 prijave sumnje na zlostavljanje i/ili zanemarivanje, i to više prema dečacima nego prema devojčicama (61%) (Milosavljević-Đukić, Stepanović, 2020: 185). Kada je u pitanju vrsta nasilja, većina dece je trpela fizičko zlostavljanje (82%), više od jedne trećine emocijonalno zlostavljanje (38%), dok je svako deveto dete bilo žrtva seksualnog zlostavljanja (11%) i svako osamnaesto svedok porodičnog nasilja (6%). Deca su različite vidove zloupotrebe najčešće doživljavala u porodičnom okruženju (41%), dok je svako četvrto dete bilo izloženo zlostavljanju u lokalnoj zajed-

---

¹² Službeni glasnik RS, br. 32/13.

nici, a svako treće je bilo zlostavljano u obrazovnoj ustanovi (Živković-Šulović, Tamaš, 2018: 1).

Podaci Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu pokazuju da je u 2017. godini u Srbiji u centrima za socijalni rad evidentirano 8297 prijava zlostavljanja dece. U periodu između 2013. i 2017. godine zapaža se trend porasta broja svih prijava nasilja u centrima za socijalni rad, dok je broj prijava nasilja nad decom porastao za 128%. Osim zanemarivanja, za koje je podneto najviše prijava organu starateljstva (37%), u 2017. godini su evidentirane 2472 (30%) prijave fizičkog nasilja, 1509 (18%) prijava emocionalnog nasilja i 187 (2%) prijava seksualnog nasilja nad decom.¹³

Nadalje, podaci Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije¹⁴ prikazani su u Tabeli 1 za period od 2014. do 2018. godine.

Tabela 1. Broj prijavljenih seksualnih krivičnih dela od 2014. do 2018. godine

Krivična dela prema Krivičnom zakoniku	2014	2015	2016	2017	2018
Obljuba sa detetom, čl. 180	49	38	40	39	53
Nedozvoljene polne radnje, čl. 182	155	134	178	135	153
Prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju, čl. 185	27	57	57	46	42
Navođenje deteta na prisustvovanje polnim radnjama, čl. 185a	1	4	3	6	2
Iskorišćavanje računarske mreže ili komunikacije drugim tehničkim sredstvima za izvršenje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu, čl. 185b	1	3	5	4	7
Ukupno	233	236	283	230	257

Kako se vidi iz podataka u Tabeli 1, najveći broj prijavljenih krivičnih dela na štetu deteta u domenu seksualne delinkvencije bio 2016. godine (283), a najmanji 2017. godine (230). Pri tome, od svih posmatranih krivičnih dela najviše je zastupljeno krivično delo nedozvoljene polne radnje.

Prema podacima prve nacionalne studije o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Srbiji, 10,8% ispitivane dece uzrasta od 10 do 18 godina pretrpelo je neki vid seksualnog nasilja (Bogavac i dr., 2015). Uz to, 9,5% ispitanika/ca je navelo da poznaje osobe koje su bile izložene seksualnom nasilju. Seksualnom nasilju su češće izložene devojčice (12,6%) nego

¹³ Deca u sistemu socijalne zaštite. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/media/1420/deca-u-sistemu-socijalne-zastite-u-2017-lat.pdf>, stranici pristupljeno 4.10.2020.

¹⁴ Podaci su dobijeni od Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije na pismeni zahtev autorki.

Bojana Tankosić, Ivana Milosavljević - Đukić Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

---

dečaci (8,6%). Prosečne godine starosti kada su deca obelodanila iskustvo seksualnog zlostavljanja je 14 godina (Bogavac i dr., 2015: 64).

Iako je najčešće zlostavljanje vršeno prema jednom detetu od strane jednog učionioca, ne treba zanemariti činjenicu da je u 7,5% slučajeva jedno dete bilo zlostavljanu od strane tri i više učinilaca, kao i da je jedan učinilac zlostavljao dvoje dece u 6,2% i troje i više dece u 9,2% slučajeva. Prvi incident seksualnog nasilja se u proseku dešava na uzrastu od pet godina i četiri meseca. Što se tiče trajanja, u 69,3% slučajeva nasilje je bilo višegodišnje (preko šest godina), a u 30,7% slučajeva višemesečno. Fizička prinuda je korišćena u 23,1% slučajeva i to prema adolescentima i u okviru porodica u kojima je prisutno nasilje oca prema majci (emocionalno i fizičko). U 57,7% slučajeva prijavljivanje je izvršeno iz akutne situacije (seksualno nasilje u toku). Period između prvog incidenta zlostavljanja i prijavljivanja u proseku iznosi osam godina i pet meseci. Seksualno nasilje najčešće je prijavljivala sama žrtva (54,3%) i/ili majka deteta (30,6%), naročito kada je reč o deci mlađoj od 12 godina. Osobe van porodice su seksualno nasilje nad detetom prijavile u svega 5,3% slučajeva. Obraćanje državnim institucijama pre dolaska u Incest trauma centar zabeleženo je u 44,3% slučajeva i to su, prema redosledu učestalosti, centar za socijalni rad, policija, tužilaštvo i zdravstvo (Bogavac i dr., 2015).

Značajni podaci o zlostavljanju i zanemarivanju dece dobijeni su i u okviru Balkanske epidemiološke studije o zlostavljanju i zanemarivanju dece (Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect – BECAN) (Hanak i dr., 2013). Srbija je jedna od devet zemalja Balkana koja je bila obuhvaćena ovom studijom, pored Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Ova studija je pokazala da je 8,5% ispitane dece na uzrastu od 11 do 16 godina navelo da je tokom života pretrpelo barem jedno iskustvo seksualnog zlostavljanja, odnosno njih 340 od 4027 ispitanih (Hanak i dr., 2013: 88).

Spremnost deteta da govori o proživljenom seksualnom zlostavljanju

Razotkrivanje predstavlja proces za koji je potrebno imati puno strpljenja dok dete ne stekne poverenje u odraslu osobu i odluči da otvoreno govori o onome šta mu se dogodilo (Tankosić, 2019: 14). Odrasli (roditelji) često ne pružaju dovoljno razumevanja svom detetu. U skladu sa tim, dete razvija otpor

---

da sa roditeljima, a onda i sa stručnjacima u okviru pomagačkih profesija, razgovara na temu proživljenog seksualnog iskustva (Buljan-Flander, Kocijan-Hercigonja, 2003: 147). U istraživanju Hershkowitz-a i saradnika nailazimo na podatke da deca najviše strahuju od reakcije roditelja, da se razotkrivanje dovodi u vezu sa tim kako deca percipiraju podršku roditelja, te da su strahovi direktno povezani sa tim hoće li prijaviti zlostavljanje ili ne, odnosno da li će u nekom delu postupka odustati od svoje izjave delimično ili u potpunosti (Hershkowitz i dr., 2007: 113). Ovo istraživanje je pokazalo i da su u 37% slučajeva deca imala podršku od strane svojih roditelja, a da 63% dece roditeljsku reakciju nije doživelo kao podržavajuću, te im samim tim iskustvo razotkrivanja nije donelo nikakvu korist, već samo stigmu i razočarenje (Hershkowitz-a i dr., 2007). Da bi svoje iskustvo razotkrili, izuzetno je važno da ih roditelji uvek podsećaju na to da im veruju, da ih ne osuđuju, da shvataju da je nekad teško pričati o onome što im ne prija i slično. Važno je da se odreaguje pružanjem podrške i ukazivanjem poverenja jer tek tada deca mogu da procene kada je sigurno razgovarati sa odraslim osobom, pre svega roditeljima, a onda i sa stručnjacima u okviru pomagačkih profesija (Buljan-Flander, Kocijan-Hercigonja, 2003: 147). Ukoliko im se ne ukaže poverenje, dete lako može početi da razmišlja da odrasli nisu ti kojima se može verovati, te da nisu sposobni da ih zaštite, pruže pomoć ili podršku kada je potrebno i da se žrtva (dete) može jedino osloniti na sebe (Godbout i dr., 2014: 322). Ukoliko se ne preduzme ništa po tom pitanju, dete može misliti da je samo odgovorno za proživljeno iskustvo, a takav način razmišljanja može pokrenuti niz negativnih osećanja, pre svega stid i krivicu. Sve navedeno utiče da dete razvije strah od osude okoline, ali pre svega od reakcije svojih roditelja i odloži razotkrivanje događaja za neki kasniji period života.

Dinamika seksualnog zlostavljanja, koja podrazumeva tajnovitost, bespomoćnost, uhvaćenost u zamku učinioца i, napokon, privikavanje na situaciju, može voditi u odloženo ili neubedljivo otkrivanje i naknadno poricanje zloupotrebe (Žegarac, 2004: 30). U okviru napred pomenute prve nacionalne studije o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Srbiji ističe se da su samo devojčice obelodanile ko su bili nasilnici: nastavnik – školski i privatni, sportski trener i kućni prijatelj, dok dečaci ne žele da govore o tome ko je nasilnik (Bogavac i dr., 2013: 56). U skladu sa tim, ne treba da čudi zašto je detetu teško da govorи o proživljenom traumatskom iskustvu. S obzirom da se među zlostavljačima pretežno nalaze osobe iz okruženja, deca strahuju

da ih niko neće ozbiljno shvatiti, da im niko neće verovati niti ih razumeti i podržati. Deca koja su se poverila i razotkrila iskustvo zlostavljanja, najčešće su to učinila tek nakon dugogodišnjeg perioda odlaganja (najčešće po sticanju punoletstva) (Stakić, 2019: 19). Istraživanje Read-a i saradnika je pokazalo da od trenutka kada se seksualno zlostavljanje dogodilo do trenutka kada je razotkriveno u proseku prođe 16,3 godine. Neka deca su odmah izvestila o zlostavljanju, tačnije 4% njih, dok je samo 13% reklo nekome o svom iskustvu godinu dana nakon početka zlostavljanja. Više od 54% je čutalo o onome što je preživelo duže od 10 godina, dok je 31% čekalo 20 godina da saopšti šta je preživelo (Read i dr, 2006: 38). I neke druge studije u kojima su ispitivani činioци koji inhibiraju ili potpomažu razotkrivanje pokazale su da između 30% i 80% seksualno zlostavljane dece ovu tajnu ne razotkriva do svoje odrasle dobi, što se objašnjava različitim motivima, poput nedovoljnog razumevanja proživljene događaja, emocionalnih motiva ili amnezije deteta usled želje da potisne neprijatno iskustvo (Ćorić, Buljan-Flander, Štimac, 2008: 5). Izkustvo seksualnog zlostavljanja je uvek praćeno snažnim emocionalnim reakcijama deteta, koje su visoko stresne i prevazilaze kapacitete deteta da ih shvati, obradi i prevaziđe, usled čega one dobijaju kvalitet traumatskog iskustva koje ostavlja trajne nepovoljne posledice po razvoju i funkcionisanje deteta (Stakić, 2019: 98).

Izostanak podrške može dovesti do toga da se dete oseća manje vredno i da se na odrasle ne može baš uvek osloniti. Nedostatak reakcije odraslog može biti interpretiran kao dokaz da je zlostavljač opasan ili moćan zato što je čak i odrasla osoba iz okruženja bespomoćna (roditelj, staratelj koji nije ništa učinio po pitanju zaštite deteta) (Hritz i dr., 2015: 10). Dokle god izostaju poruke ohra-brenja i dokle god se nasilje odvija bez ikakve namere da se bilo što otkrije, dete nije i neće biti sigurno. Samim tim neće biti spremno ni da razotkrije okolnosti događaja koje su ga zadesile. Ako je dete nekome u poverenju ispričalo što mu se dogodilo, a ništa se nije preduzelo niti promenilo, malo je verovatno da će opet nekome reći što mu se događa i što ga muči (Tankosić, 2019: 16). Deca koja su doživela seksualno zlostavljanje, uz pozitivno okruženje porodice i visok nivo podrške, doživljavaju manje teških i dužih posledica nego ona deca koja su imala manjak podrške roditelja (Godbout i dr., 2014: 318).

Takođe, mora se imati u vidu da u patrijarhalnom društvu i dalje postoje nametnute rodne uloge i stereotipi koji deci i mladima otežavaju obelodanjuvanje i prijavljivanje zlostavljanja. Dečaci su ti od kojih se očekuje da budu jaki i da samostalno izlaze na kraj sa neprijatnim osećanjima stida i bola. Strah da

ne budu okarakterisani kao homoseksualci vodi ka tome da ređe pristaju da obelodane svoje iskustvo proživljenog seksualnog zlostavljanja (Green, 1993; Pereda i dr., 2009). S tim u vezi, ne čudi da najveći broj osoba koje su nekome ispričale ili prijavile seksualno zlostavljanje zapravo čine osobe ženskog pola. Novije studije navode da devojčice obelodanjuju svoje iskustvo u 81%, a dečaci u 69% slučajeva (Bogavac i dr., 2015: 35). Kada su u pitanju osobe kojima se poverava, dete u 55% slučajeva govori o iskustvu seksualnog nasilja u okviru vršnjačke grupe, 29% majci ili maćehi, 10% stručnim licima različitog profila i u 11% slučajeva drugim osobama. Rezultati istraživanja govore u prilog tome da žene imaju daleko razvijenije stavove koji su u interesu deteta, o seksualnom nasilju kao pojavi, o deci koja su preživela seksualno nasilje i o nasilniku/ci, te ne čudi zašto se deca češće poveravaju osobama ženskog pola u vezi pretrpljenog seksualnog nasilja (Bogavac i dr., 2015: 75). Sve prethodno navedeno govori u prilog tome da nije lako doneti odluku i opredeliti se na razotkrivanje, a zatim i na svedočenje u sudskom postupku. Uprkos brojnim pozitivnim iskustvima dece da su učinjena krivična dela na njihovu štetu obelodanjena i rešena u njihovu korist, čini se da je dovoljan samo jedan negativan primer koji može stvoriti otpor i nepoverenje u druge. Tu se pre svega misli na stručnjake koji rade sa decom žrtvama, zatim ljudi iz neposrednog okruženja dece, poput roditelja, prijatelja, drugova i slično. Imajući u vidu ranjivost deteta žrtve, svaki postupak od momenta kada dete obelodani iskustvo seksualnog zlostavljanja mora biti dobro isplaniran, odmeren i uvremenjen; u suprotnom, može se desiti da zauvek „izgubimo“ dete, a onda i šansu za njegov oporavak od traumatskog iskustva.

Šta kada se dete ipak nekome poveri?

Ukoliko se dete odvaži da iskustvo seksualnog zlostavljanja saopšti osobi od poverenja mnogo je važan način na koji će odrasli reagovati, bilo da je reč o roditeljima, bilo da je reč o stručnjacima, jer od njihove reakcije zavisi dalji tok razgovora. Buljan Flander i Čosić navode da je pored načina na koji će se reagovati, važno voditi računa i o tome da se:

- Obezbedi mirno mesto za razgovor;
- Da sagovornik (stručnjak) ostane miran i pun razumevanja;

Bojana Tankosić, Ivana Milosavljević - Đukić Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

- Da razuveri dete i objasni mu da ono nije krivo za to što mu se dogodilo i da mu ukaže poverenje;
- Sasluša i ne forsira dete da kaže više od onoga što želi da kaže;
- Dete uputi na psihološku podršku;
- I uputi na nadležne organe (policija, centar za socijalni rad), uz objašnjenje da će se preduzeti sve mere kako bi dete bilo zaštićeno i pomognuto na sve moguće načine (Buljan Flander, Ćosić, 2003: 124).

Međutim, treba imati na umu da se razgovori sa osobama, bez obzira da li je reč o laicima (vršnjacima, roditeljima, nastavnicima) ili stručnjacima (terapeutima, vaspitačima, lekarima) kojima se dete poverilo, nagovestilo ili otkrilo zlostavljanje, ne smatraju integralnim delom formalnog forenzičkog intervijua (Stakić, 2019: 153). Da bismo došli do formalnog forenzičkog intervijua neophodno je, pre svega, prijaviti sumnju na zlostavljanje, što je dužnost i obaveza svakog lica koje je u direktnom službenom kontaktu sa detetom da i učini (Stakić, 2019: 153).

Za adekvatan intervju sa detetom važno je pratiti smernice Nacionalnog instituta za dečije zdravlje i ljudski razvoj (National Institute of Child Health and Human Development)¹⁵ (Lyon, 2014: 74). Kliničko iskustvo i istraživačke studije potvrđuju da uslovi i način ispitivanja-intervjuisanja direktno ili indirektno utiču na spremnost deteta na saradnju, sposobnost prisećanja, a time i kvantitet i kvalitet informacija koje proističu iz detetovog opisa kritičnog događaja i sopstvenog iskustva (Stakić, 2019: 155).

Neprimeren način ispitivanja može biti značajan izvor stresa za dete, pa se zato ispitivanje mora posebno i pažljivo planirati, kako zbog dečijeg emocijonalnog stanja, tako i da ne bi došlo do narušavanja prava i interesa deteta tokom sudskog postupka (Tankosić, 2019: 12). Naročito je važno da se intervijui sa detetom izvedu u što kraćem vremenskom okviru i bez ponavljanja, vodeći računa o obezbeđivanju optimalnih uslova koji podrazumevaju uspostavljanje balansa između podržavajućeg i neutralnog pristupa (Stakić, 2019: 155). Na taj način se povećavaju šanse za dobijanjem autentičnog iskaza o proživljenom traumatskom iskustvu.

Pored načina vođenja intervijua sa detetom, važan je i prostor u kojem se sprovodi ispitivanje. Važno je i to da zgrada, nameštaj, oprema i dekor budu

---

¹⁵ The National Institute of Child Health and Human Development (NICHD) Protocol: Interview Guide. Dostupno na: <http://nichdprotocol.com/the-nichd-protocol/> stranici pristupljeno 3.12.2020.

---

bezbedni, mirni, udobni i prilagođeni detetu, ali nemametljivi i neutralani. Pored toga, važno je da se u prostoriji nalazi što manje lica koja bi mogla da naruše komoditet i fokusiranost deteta, uz bezuslovno prihvatanje i pružanje podrške od strane intervjueru koji je senzibilisan za razgovor sa detetom, uvažajući njegov identitet i integritet i ulogu eksperta kao najboljeg znalca onoga što je proživelo (Stakić, 2019: 163). U suprotnom, šanse za dobijanje kvalitetnog iskaza opadaju, a mogućnost da se dete povuče i ostane zatvoren za razgovor raste.

Zaključak

Kako bi došlo do razotkrivanja seksualnog zlostavljanja kome je dete izloženo, neophodna je adekvatna reakcija ne samo odraslih osoba iz detetovog okruženja, već i čitavog društvenog sistema. Dobar model postupanja sa decom žrtvama seksualnog zlostavljanja obuhvata koordinisan sistem u kojem je usklađeno zakonodavstvo, usvojeni i primenjivi protokoli i slično (Tanković, 2019: 44). Najbolje rezultate daje praksa koja podrazumeva saradnju više sistema koji uključuju rad sa decom, što uključuje zdravstvene usluge, školski sistem, sistem socijalne zaštite i pravosudni sistem (Cook i dr., 2005: 398). Da su se Jedinice za podršku deci žrtvama i/ili svedocima u krivičnom postupku održale kao takve, deca bi imala brzu reakciju sistema i društva u kom žive, a koja im je preko potrebna da bi zaštitili svoja prava i interes, ali i otpočeli proces oporavka koji sledi nakon razotkrivanja seksualnog zlostavljanja. Na taj način bi se predupredilo dalje zlostavljanje dece, ublažile posledice pretrpljenog traumatskog iskustva i umanjila mogućnost sekundarne viktimizacije deteta.

Literatura

- Buljan-Flander, G., Ćosić, I. (2003) Prepoznavanje i simptomatologija zlostavljanja i zanemarivanja djece. *Medix*, 9, str. 122-124.
- Buljan-Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. (2003) *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M. usluge.
- Cook, A., Spinazzola, J., Ford, J., Lanktree, C., Blaustein, M., Cloitre, M., DeRosa, R., Hubbard, R., Kagan, R., Liautaud, J., Mallah, K., Olafson, E., Kolk, B. (2017) Complex Trauma in Children and Adolescents. *Psychiatric annals*, 5, str. 390-398.

Bojana Tankosić, Ivana Milosavljević - Đukić Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

Ćorić, V., Buljan Flander, G., Štimac, D. (2008) Seksualno zlostavljanje djece: Dijagnostička obrada i čimbenici koji utječu na razotkrivanje. *Paediatrica Croatica*, 52, str. 263-266.

Godbout, N., Briere, J., Sabourin, S., Lussier, Y. (2014) Child Sexual Abuse and Subsequent Relational and Personal Functioning: The Role of Parental Support. *Child Abuse & Neglect*, 2, str. 317-325.

Green, A. H. (1993) Child Sexual Abuse: Immediate and Long-Term Effects and Intervention. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 5, str. 890-902.

Hanak, N., Tenjović, L., Išpanović-Radojković, V., Vlajković, A., Beara, M. (2013) Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji. *Temida*, 2, str. 75-102.

Hershkowitz, I., Fisher, S., Lamb, M. E., Horowitz, D. (2007) Improving Credibility Assessment in Child Sexual Abuse Allegations: The Role of the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse & Neglect*, 2, str. 99-110.

Hritz, A. C., Royer, C. E., Helm, R. K., Burd, K. A., Ojeda, K., Ceci, S. J. (2015) Children's Suggestibility Research: Things to Know Before Interviewing a Child. *Anuario de Psicología Jurídica*, 1, str. 3-12.

Izveštaj o evaluaciji rada Jedinica za zaštitu dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku - Radna verzija izrađena za potrebe projekta (2018).

Jelačić, M. (2013) *Deca pred zakonom u međunarodnom tranzitu kao tražioci azila*. Beograd: Grupa 484.

Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

Lyon, T. D. (2014). Interviewing Children. *Annual Review of Law and Social Science*, 10, str. 73-89.

Milosavljević-Đukić, I. (2015) *Funkcionisanje zdravstvenog, pravosudnog i sistema socijalne zaštite u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

Milosavljević - Đukić, I., Tankosić, B., Petković, J., Marković, M. (2017) Jedinica za podršku deci žrtvama i svedocima u kaznenom postupku – Domaće pravo i praksa. *Temida*, 1, str. 45-64.

Milosavljević-Đukić, I., Stepanović, S. (2020) Zaštita dece od zlostavljanja i zanemarivanja. U: V. Ilić (ur.) *Aktuelnosti u logopediji, okupacionoj terapiji i socijalnom radu – Između tradicije i tranzicije*. Beograd: Visoka škola socijalnog rada, Komora socijalne zaštite, str. 183-197.

Milosavljević-Đukić, I., Tankosić, B. (2018) Psihološki aspekti dečijeg razvoja od značaja za sudski postupak. *Temida*, 1, str. 23-41.

Pereda, N., Guilera, G., Forns, M., Gómez-Benito, J. (2009) The Prevalence of Child Sexual Abuse in Community and Student Samples: A Meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 4, str. 328–338.

Read, J., McGregor, K., Coggan, C., Thomas, D. R. (2006) Mental Health Services and Sexual Abuse: The Need for Staff Training. *Journal of Trauma & Dissociation*, 1, str. 33–50.

Stakić, Đ. (2019) *Pažnja govori dete - Proces, strategije i metodologija forenzičkog intervijua sa decom*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Stevanović, I. (2015) *Kako do pravosuđa po meri deteta – Položaj deteta u građanskim sudskim postupcima u Republici Srbiji*. Beograd: UNICEF.

Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1098. zasedanju Komiteta ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011. godine.

Škulić, M. (2014) Zaštita dece/maloletnih lica kao oštećenih i svedoka u krivičnom postupku. U: N. Vučković-Šahović (ur.) *Zaštita dece žrtava ili svedoka krivičnih dela*. Beograd: Ministarstvo pravde i International Management Group – IMG, str. 43-71.

Tankosić, B. (2019) *Psihološki aspekti zaštite prava djeteta u kaznenom postupku i analiza zakonskih okvira u Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji, Republici Crnoj Gori i BiH*. Specijalistički rad. Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, br. 85/2005.

Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima, Službeni glasnik RS, br. 32/13.

Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90 i Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/96, 2/97.

Zakon o potvrđivanju Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori br. 1/2010.

Bojana Tankosić, Ivana Milosavljević - Đukić Zašto se deca žrtve ne opredeljuju da govore o iskustvu seksualnog zlostavljanja?

Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju: Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd: Save the Children UK.

Živković-Šulović, M., Tamaš, T. (2018) *Analiza rada stručnih timova za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u zdravstvenim ustanovama u Republici Srbiji u 2017.* Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milovan Jovanović Batut”.

Internet izvori

Bogavac Lj., Otašević, S., Cucić, V., Popadić, D. (2015) *Nacionalna studija o društvenom problemu zlostavljanja dece u Republici Srbiji*. Beograd: Incest trauma centar. Dostupno na: http://incesttraumacentar.org.rs/files/2015/ITC_2015_Srbija_-_Nacionalna_studija_o_seksualnom_nasilju_nad_decom.pdf, stranici pristupljeno 4.10.2020.

Deca u sistemu socijalne zaštite. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/media/1420/deca-u-sistemu-socijalne-zastite-u-2017-lat.pdf>, stranici pristupljeno 4.10.2020.

Direktiva EU 2012/29 o minimalnim standardima o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta. Dostupno na: <https://www.podrskazrtvama.rs/media/medjunarodni/DIREKTIVA-2012-29-EU.pdf>, stranici pristupljeno 28.9.2020.

ECOSOC Resolution 2005/20 Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime. Dostupno na: www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf, stranici pristupljeno 10.10.2020.

The National Institute of Child Health and Human Development (NICHD) Protocol: Interview Guide. Dostupno na: <http://nichdprotocol.com/the-nichd-protocol/>, stranici pristupljeno 3.12.2020.

BOJANA TANKOSIĆ*

IVANA MILOSAVLJEVIĆ-ĐUKIĆ

Why do Children Remain Silent about Sexual Abuse?

This paper aims to present the most common reasons why child victims of sexual abuse do not choose to testify about their experience in criminal proceedings. The process of disclosing sexual abuse and the reactions of family members and professionals in various institutions can be a source of support and help in recovery for the child, but also a source of secondary victimization. Based on that, the paper analyzes to what extent the Serbian legislative framework is harmonized with international standards regarding the protection of child victims from secondary victimization. It points out to the application of legal solutions on the protection of child victims during criminal proceedings through the Units for Supporting Child Victims and Witnesses as an example of the best practice in supporting and protecting child victims and witnesses from secondary victimization. Special attention is paid to the prevalence of sexual abuse of children, while the focus is on the reasons why children are not ready to speak publicly about sexual abuse, as well as the feelings that arise when disclosure occurs.

Keywords: sexual abuse, children, disclosure, secondary victimization, protection.

---

¹⁶ Bojana Tankosić is Master of Psychology and Specialist for Children Rights.
E-mail: bojanatankosic@yahoo.com.

¹⁷ Dr Ivana Milosavljević-Đukić is a Manager of the Shelter for Urgent Protection of Abused Children, Center for Protection of Infants, Children and Youth in Belgrade and Assistant Professor of College of Social Work. E-mail: ivana.djukic@czodo.rs.

TEMIDA

2020, vol. 23, br. 3, str. 371-406

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2003371P>

Originalni naučni rad

Primljeno: 24.9.2020.

Odobreno za štampu: 15.12.2020.

Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića

SVETLANA TOMIC^{*}

Cilj ovog rada je analiza straha u prvoj knjizi priča o zatvorenicama Srbije 19. veka, „Album ženskog odeljenja požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom“ (1898) Milutina A. Popovića, u kojoj su, za razliku od domaćih i inostranih policijskih albuma (švedskog 1861.; američkog 1886.), narativizovani zločini i prenesene ispovesti zatvorenica. U radu su integrisane perspektive iz teorije književnosti (afektivne naratologije), istorije, psihologije, političke psihologije, filozofije, donekle i lingvistike (kognitivne semantike). Dva su ključna žarišta politike emocija u „Albumu“: jedno je vezano za sistemsko nasilje patrijarhalnog društva prema ženama, drugo za neadekvatan rad institucija. Najčešće su opisani strah od smrti i strah od mrtvog tela; uključeni su specifično ženski strahovi od trudnoće, tj. abortusa i strah od silovanja. Album ruši stereotipe o prošlosti srpskog društva i otkriva hrabrost žena, njihove različite političke otpore i seksualne slobode. Popovićovo insistiranje na istini deo je etike terora, užasavanja strahom kojim priziva osjetljivost, saosećanje i odgovornost tražeći drugačije moralne odgovore od društva.

Ključne reči: registri zatvorenika, albumi, album zatvorenica, strah, 19. vek.

---

* Dr Svetlana Tomić je vanredna profesorka na Fakultetu za strane jezike Alfa BK Univerziteta u Beogradu. E-mail: tomic.svetlana@gmail.com.

Uvodna razmatranja

U srpsko-hrvatski jezik reč „strah“ (*fear*) došla je iz ruskog jezika (*cmpax*) kao i reč sličnog značenja „bojazan“ (боязн; *fright*).¹ Imenica „strah“ označava „stanje uznemirenosti, zabrinutosti, bojazan od kakve opasnosti (smrti, bolesti, kazne i sl.)“.² Upravo tako se ovaj pojam definiše i u psihologiji i psihijatriji, uz skretanje pažnje na različite sadržaje: „najčešće se upotrebljava kao izraz koji označava stanje intenzivne, kratkotrajne, neprijatne i naglo nastale napetosti sa intelektualnim sadržajem, tj. u prisustvu određene opasnosti“ (Erić, 2007: 352). Ukratko rečeno, „strah je adaptivna biopsihološka reakcija na objektivno prisutnu opasnost (prava uzbuna)“ (Erić, 2007: 258).

Svi racionalni ljudi bar jednom su pokazali strah (Westermayr, 1915: 250). To je univerzalna ljudska emocija, prisutna u svim kulturama i istorijskim periodima. Može da se opisuje fiziološkim i bihevioralnim parametrima, subjektivnim iskustvima, ali ne može da se adekvatno izmeri (Gymnich, 2012: 9). Opasnosti koje mogu da izazovu strah su beskrajne i nedokučive. Francuski istoričar Fevr je 1941. godine uočio nepostojanje različitih istorija emocija, te da je napravljena „ovlašna skica jedne istorije straha“ (Fevr, 2004: 283).³ Kasnije je objavljeno više naučnih monografija o istoriji straha i njegovoj filozofiji.⁴ Autorka kulturne istorije straha (*Fear: A Cultural History*) Joanna Bourke, napomenula je da nam strahovi iz prošlosti danas mogu izgledati bizarni (Bourke, 2007: 2). Neki primeri iz srpske proze druge polovine 19. veka to potvrđuju. U svojim pričama Milovan Glišić je predstavljao strah ljudi od vamira, od zlih očiju, ili od malog majmuna za kojeg su neuki seljani mislili da je „strašna zver“.⁵

---

¹ O etimologiji i vezama korena ovih slovenskih reči sa indoevropskim, videti Pronk, 2012: 14-15.

² *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika S-Š*, 1976: 19.

³ Reč je o tekstu „Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? La sensibilité et l'histoire – objavljenom u *Annales d'Histoire Sociale*, III, 1941, ovde dat prema prevodu „Kako rekonstruisati nekadašnji afektivni život? Senzibilitet i istorija“ u: Fevr, 2004.

⁴ U Srbiji se od početka šezdesetih godina javljaju prve naučne monografije o anksioznosti i strahu. Reč je o doktorskoj tezi vojnog psihijatra Gojka Kapora, *Upotreba vrednost reči koje označavaju anksioznost i strah u užem smislu* (1961) koja je pod naslovom „Anksioznost i neuroza“ objavljena iste godine u *Vojnosanitetskom pregledu*, br. 6-7. Savremeni srpski stručnjak za strah, prof. dr Ljubomir Erić, 2007. godine navodi zanimljiv podatak: „O anksioznosti i strahu, u samo jednoj izdavačkoj godini u svetu, objavi se toliko radova i knjiga da je samo za tu, jednogodišnju produkciju, ako je verovati statističarima, potrebno 100 godina čitanja!“ (Erić, 2007:7).

⁵ O današnjim strahovima videti više u: Svensen, 2008 i Đorđević, 2013.

U razvoju razumevanja emocija, u poslednjim decenijama 20. veka primećuje se doprinos neuronauka u promeni tradicionalnih uverenja i proširenju perspektiva.⁶ Premda postoje izvesna neslaganja u određivanju broja i vrsta emocija, većina teoretičara, psihologa i filozofa, slažu se da je strah jedna od osnovnih emocija koja je „u službi zaštite i prilagođavanja“ (Erić, 2007: 352).⁷ Strah je takođe definisan kao „primitivna emocija“ pošto je osim ljudi poseduju i životinje sisari no bez kognitivnih preduslova za empatiju, krivicu, ljutnju i žaljenje (Nussbaum, 2013: 320). Na početku svoje knjige *Filozofija straha*, norveški filozof Lars Svensen podseća da je strah prvo osećanje koje se помиње u *Svetom pismu* (Svensen, 2008: 17).

Strah je, dakle, uvek u vezi sa nekom opasnošću. Iako će se mnogo kasnije priznati da je Aristotel bio u pravu kada je video kooperativnu vezu emocija i razuma (Marcus, 2003: 198), na početku 16. veka, Erazmo Roterdamski u *Pohvali ludosti* opasnost povezuje sa razmišljanjem („ludak...ne haje za opasnost“), ali smatra da strah sprečava čoveka da dođe do saznanja, jer „u svemu vidi opasnost i obeshrabruje čoveka u njegovoj delatnosti“ (Roterdamski, 1969: 128). Na udaljenost straha od učenja i moralnog razmišljanja upozoravaće kasnije američka filozofkinja Marta Nussbaum. Norveški filozof Lars Svensen, pak, vidi ambivalentan odnos straha, racionalnosti, tj. saznanja: strah razara racionalnost, ali može da bude i instrument spoznaje (Svensen, 2008: 43-44). Ma koja vrsta straha da je u pitanju, to je emocija uvek usmerena ka opstanku i dobrobiti (Nussbaum, 2013: 320). Deo je pojačane svesti, koju uslovjavaju mehanizmi ukorenjeni u evolucijskoj koristi, ali je takođe i emocija koja se opire učenju i moralnom razmišljanju; može pogrešno da usmerava (Nussbaum 2013: 321).

Teoretičari su pružili dovoljno objašnjenja u opisivanju straha kao složenog, ambivalentnog osećanja, koje se kreće i menja. Strah može biti pozitivna (dobra) i negativna (loša) emocija, funkcionalna i disfunkcionalna, konstruktivna i destruktivna; to je odbojna ali i privlačna emocija, koja može da bude pojedinačna i kolektivna. Strah može da odražava fizičke promene na pojedinca, može da utiče i na kulturu nekog društva. To je emocija koja može da bude razumna, kontrolisana i utemeljena na dobromamernim pogledima na

⁶ Za iscrpan pregled literature o emocijama, posebno u filozofiji, psihologiji i neuronaukama, videti: Marcus, 2003: 182-208.

⁷ O pregledima ovih neslaganja videti detaljnije u: Marcus, 2003: 190-192 i Svensen, 2008: 28. Marcus napominje da postoje brojne varijacije emotivnih iskustava od kojih je više stotina imenovano (Marcus, 2003: 191).

dobro i zlo. Ali, strah može da bude i „zarazna“ emocija, jer lako prelazi na druge (Svensen, 2008: 19), a može postati patološka ako preraste u fobiju, u nelogičan, preteran strah od realno bezopasnih fenomena. Reakcije na strah su takođe različite: kreću se od bekstva i izbegavanja straha do njegovog prevazilaženja i sposobnosti savlađivanja, putem ispoljavanja hrabrosti.⁸

Filozofi su isticali da je strah važan politički resurs javnih vlasti: javne emocije utiču na društvo, kreiraju njegovu politiku i kulturu.⁹ Američka filozofkinja Judith Butler povezuje afektivne odgovore sa društvom, sa režimima moći koji nekad cenzurišu emotivne reakcije ljudi (Butler, 2010: 39).¹⁰ Postoje i važni uvidi o rodnim aspektima političke psihologije.¹¹ U poslednjim decenijama 20. veka, dakle, u isto vreme rastuće pažnje prema ispitivanju emocija u filozofiji i psihologiji, kod teoretičara književnosti se dešava „afektivni zaokret“ (*affective turn*), odnosno pojačano interesovanje za sagledavanje veza emocija i teksta, što je rezultiralo pojavom radova tzv. književnih kognitivista, afektivnih i neurobioloških naratologa i slično.¹² U tim sagledavanjima veze emocija i teksta, teoretičari su upućivali na Aristotelovo razumevanje pojma *katarze*¹³ kojim je postavio moralno vaspitanje kao cilj književnosti: usklađivanje osećanja i razuma sa saznanjem i delovanjem.¹⁴

U dosadašnjim istraživanjima srpske književnosti druge polovine 19. veka, strah, jedna od osnovnih emocija, nije bila tema koja je posebno razmotrena. Jedan od razloga može biti slaba zastupljenost interdisciplinarnih istraživanja.¹⁵ Tema nasilja nad ženama zasebno i u većim zahvatima takođe nije bila razmotrena. U nedavno objavljenoj studiji, *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*, primećen

⁸ U srpskom jeziku „hrabrost“ se definiše kao sposobnost prevazilaženja straha i kao njegovo odsustvo. Detaljnije videti u: Jakić, 2016.

⁹ Uporediti npr. Shklar, 1989; Marcus, 2003; Svensen, 2008; Nussbaum, 2013.

¹⁰ U svom radu, ona pojašnjava da naši afekti nikad nisu samo naši, već da su uslovjeni određenim percepcijama sveta, oni su „komunicirani odnekud“ (Butler, 2010: 50).

¹¹ Videti, na primer, u: Sapiro, 2003: 601-637.

¹² Pregled ovog preokreta sistematizovala je Keen, 2011: 2-53.

¹³ „Očišćenja ili pročišćenja“ od sažaljenja i straha, pita se Svensen sa razlogom (Svensen, 2008: 94). Manje je poznato da je taj pojam Aristotel upotrebo *samo jednom*, dok je, na primer, pojam teško prevesti na engleski jezik (Sutherland, 2011: 24).

¹⁴ Argumente o nedovoljno ubedljivoj ulozi katarze i preteranom naglašavanju uticaja književnosti na emotivne reakcije gledalaca/čitalaca punudio je američki književni teoretičar Sutherland, 2011: 5-6.

¹⁵ Sasvim je suprotno u Hrvatskoj, gde se od 2017. godine na zagrebačkom Institutu za etnologiju i folkloristiku realizuje naučni projekat „Naracije straha: Od starih zapisa do nove usmehnosti (FEAR)“.

je raskorak između opisivanih zlostavljača u tekstovima pisaca srpske realističke književnosti i neadekvatnog tumačenja od strane akademskih profesora, koji su, u udžbeničkoj tekstopisci, insistirali na idealizovanoj slici patrijarhalne porodice i društva.¹⁶

Tekst koji je odabran za analizu straha i politike emocija je *Album ženskog odeljenja požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom*.¹⁷ Knjigu je napisao i o svom trošku objavio 1898. godine zatvorenički „insajder“, računovođa Milutin A. Petrović (1866-1935).¹⁸ U ovoj publikaciji strah se veoma često pominje i opisuje, što nije bilo baš uobičajeno za druga srpska književna dela tog vremena.¹⁹ Album zapravo predstavlja prvu knjigu o zatvorenicama Srbije s kraja 19. veka. Sadrži 35 priča, isto toliko fotografskih portreta, dve ilustracije zatvorske zgrade i česme i tri statističke tabele koje za period 1861-1897. pokazuju različite vrste krivičnih dela, godine starosti njihovih počiniteljki i mesto izvršenja krivičnog dela.

Uprkos novini i informativnom značaju knjige, ona je dugo bila nepoznata istraživačima istorije, kriminologije i književnosti. Album se prvi put u novije vreme pominje u okviru monografije iz 2016. godine o istoriji zatvora u Srbiji (Krštić Mistridželović i dr., 2016). Sa svojim drugim izdanjem iz 2017. godine, knjiga je, posle više od 100 godina, ponovo ušla u javnu cirkulaciju (Popović, 2017).

Za analizu straha u Albumu koristila sam interdisciplinarne metode, sažimajući znanja iz teorije književnosti (afektivne naratologije), komparativne književnosti, lingvistike (kognitivne semantike), istorije (istorije srpskog društva i književnosti), psihologije (psihologije emocija, političke psihologije) i filozofije. Cilj ovog rada je analiza straha u prvoj knjizi priča o zatvorenicama Srbije 19. veka. Odrediće se politika emocionalnosti i rastumačiti doprinos

¹⁶ Detaljnije videti u: Tomić, 2014: 31, 118-122, 128-136, 158-192, 211-213, 229-231, 290-294. Za nadomeštanje odsustva rodne perspektive u različitim predmetima srednjeg obrazovanja i posebno za adekvatnu analizu rodno zasnovanog nasilja videti: Ignjatović i dr., 2018.

¹⁷ Sintagmu „politike emocija“ preuzela sam od Sare Ahmed (Ahmed, 2004). Ona označava odnose između emocija i društvene norme. Ispostaviće se da Album reflektuje emocije patrijarhalnih odnosa među polovima, koje poentiraju moć muškaraca i njihovo nasilje nad ženama.

¹⁸ Neke biografske podatke o Popoviću dao je Joksimović, 2014. Nažalost, do sada nisam uspešna da nađem druge detalje o autoru *Album*a osim da se bavio publicistikom i da je umro u Beogradu. Da li postoje njegove druge beleške o zatvorenicama, ilustrativni materijal, ili autodokumentaristički spisi, ne zna se.

¹⁹ Ovakvo mišljenje se nameće posle poređenja ovog albuma sa romanima Jakova Ignjatovića u kojima je opisana patnja muškarca (*Vasa Rešpekt*) i žene (*Patnica*), ili sa onim romanima u kojima je opisan hajdučki oslobođilački otpor (*Hajduci Janka Veselinovića*) ili hajdučko razbojništvo (*Gorski car Svetolika Rankovića*).

Svetlana Tomić Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića

---

autora Albuma saznavanju novih detalja o uslovima života žena i srpskom društvu iz druge polovine 19. veka.

Popovićeva koncepcija žanra albuma

U istoriji književnosti, album je najpre služio slavljenju i pamćenju važnih pojedinaca koji su svojim trudom unapredili društvo, zbog čega se kombinovala slika pojedinca sa biografskim tekstrom. Cilj albuma je bio pamtiti lik i delo, imati ga kao uzor za buduće generacije, staviti akcenat na pozitivnu moć pojedinca koji unapređuje društvo vlastitim radom i zalaganjem.²⁰

U drugoj polovini 19. veka, počeli su da se javljaju profesionalni, policijski albumi, knjige-registri o muškim i ženskim zatvorenicima tog vremena. U srpskim službenim policijskim novinama (*Policijski glasnik*) postojala je rubrika sa naslovom „Iz policijskog albuma“, gde su, uz kratki tekst, najčešće objavljivane fotografije zatvorenika, a potom i ponekih zatvorenica. Obe ove vrste albumskih publikacija služile su popisivanju (službenom dokumentovanju, registrovanju) i opisivanju kriminalaca radi njihovog lakšeg prepoznavanja i hapšenja. Kako pokazuju primeri jednog švedskog albuma zatvorenika iz zatvora u Malmeu iz 1861. i jednog američkog albuma iz 1886. godine, tekstovi policijskih albuma bili su izrazito svedeni, sadržavali su najosnovnije biografske podatke i navođenje nekog upečatljivog, lako uočljivog detalja o počiniocima krivičnog dela (uglavnom muškaraca).²¹ U 19. veku, iz dnevničkih odlomaka prvog srpskog policajca Tase Milenkovića, štampanim najpre u *Policijskom glasniku*, saznaće se o postojanju bečkih albuma, sa muškim i ženskim zatvorenicima.²²

²⁰ Pre Popovićeve knjige, na srpskom jeziku cirkulisali su albumi obeležavanja svečanih jubileja značajnih ličnosti (*Album svetkovine dvadesetpetogodišnjeg književnog rada Jovana Jovanovića Zmaja*, Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija, 1874; *Album svetkovine dvadesetpetogodišnjice uspomene posvećenja za pravoslavnog episkopa dalmatinskoga Stefana Vit. Kneževića 17. maja 1878*, Zadar: Pečatnja Iv. Vodicke, 1878). Detaljnije o prvom albumu slavnih intelektualki u srpskoj kulturi videti u: Tomić, 2018b: 157-184. Kao posebne publikacije sa istim ciljem čuvanja izgradnje slave i čuvanja sećanja na istaknute brojne pojedince i poneke pojedinke, i naročito društva i institucije, od sredine 19. veka pa nadalje, često su štampane spomenice.

²¹ Videti i uporediti primer švedskog albuma kod Dahlgren, 2010. http://historiccamera.com/images2/annadahlgren/ebooks_2_ebooks_ebook.pdf i američkog kod Byrnes, 1886. [https://archive.org/details/cu31924096989177/page/n21\(mode/2up](https://archive.org/details/cu31924096989177/page/n21(mode/2up)

²² Srpska periodika 19. veka pominjala je zatvorenice iz Rusije, ali ne i albume. Zapravo, reč je o ženama koje nisu počinile nikakva krivična dela, ali su postale zatvorenice, sa decom

Na početku svog izlaženja 1897. *Policjski glasnik* nije poklanjao istu detaljnju pažnju prema zatvorenicama, kao što je to činio prema zatvorenicima, što odražava ondašnji svetonazor, da su žene stubovi morala društva i da je sramno pričati o njima. Dodatno treba imati na umu da su ondašnja srpska pravila o zatvorskem ponašanju (*Pravila o domaćem redu apsanskog zavedenja u Požarevcu*, 1868) strogo zabranjivala razgovor o krivičnim delima među zatvorenicama.²³ Sve to pokazuje tendenciju javnog potiskivanja i cenzure priča o „drugačijim“ ženama.

U stvaranju mnogo složenije knjige, Milutin A. Popović je odstupio od žanra policijskog albuma. Svoj album je koncipirao kao intermedijalni žanr koji uključuje autorov predgovor o istoriji srpskog ženskog zatvora, dve ilustracije zatvorske zgrade i česme, 35 fotografija osuđenica, različite tipove dokumentarističkih (policjski, sudski zapisnici, novinski članci), autodokumentarističkih (predgovor autora, ali i njegovi komentari unutar *Album*a; zabeležene isповести zatvorenica) i beletrističkih tekstova (sa elementima proze i drame). Na kraju knjige su predstavljene tri statističke tabele.

Prostor iznad slikovnog portreta zatvorenice ukrašen je vinjetom, a svaka fotografija je uramljena. Ovakvim svečano-dekorativnim elementom čini se da je autor nastojao da preda specifičnu vrstu digniteta zatvorenicama. Fotografisati autsajderke društva značilo je utisnuti svest o ljudskoj neponovljivosti, likom posvedočiti akterke ispričanih krivičnih dela, ali i biti protiv „konvencionalnog humanizma“ (I.W., 2018). Ispod fotografije ukratko je navedena biografija, mesto porekla zatvorenice i njena starosna dob u vreme izvršenja krivičnog dela. Najvažnije, Popović je ispričao okolnosti života žena, detaljnije je narativizovao njihovo krivično delo i često opisivao njihova psihološka stanja. Na kraju svake priče ukratko se saopštava kazna, ponekad se napominje mirnoća njenog podnošenja. Na pojedinim mestima, Popović odstupa od ove strukture time što unosi svoje komentare o srpskom društvu ili time što prenosi direktne isповesti zatvorenica koje je pažljivo obeležavao znacima navoda.

prateći muževe-zatvorenike na izgnaničko ostrvo Sahalin i zajedno izdržavale kaznu sa njima pošto su ekonomski zavisile od njih. O tome videti u: Anonim, 1899: 361-362. Nisam uspela da nađem albume zatvorenica iz drugih zemalja kako bih upostavila poredben okvir sa Popovićevim albumom. U elektronskoj prepisci sa Dahlgren (proučavateljkom švedskih albuma) saznala sam da joj nisu poznati albumi zatvorenica iz Švedske.

²³ Detljnije o tome videti u: Tomić, 2017: 286.

Uporedno sa tim mikro fokusom na pojedinke i pojedince,²⁴ autor je uspevao da predstavi i srpsko društvo u širem planu, da oslika svojevrsnu istoriju margine ili onoga što će istoričari imenovati kao „istoriju odozdo“ (*History from Below*).²⁵ Imajući u vidu nedavna evropska istraživanja „zapisa života ljudi sa marginе“ (*life writing ,from below*, Ashplant, 2018: 10-48), ispisane ispovesti srpskih zatvorenica za sada predstavljaju redak poznati primer autobiografije i biografije takve socijalne grupe.²⁶

Postavimo sledeće pitanje: Zašto je, sa kakvom namerom (jer, tekst uvek ima neku nameru) Popović stvorio izrazito složen album? Žanr je pitanje odluke pisca, a sukobljavanje žanrova može da se razume kao rezultat iskustava ili imaginacije pisca.²⁷ Reč je dakle o „autorskom“ žanru ili onom žanru za koji ruski teoretičar književnosti, Sergej Zenkin, precizira da „autor uvek zna koje govorne činove izvodi, po kakvim pravilima piše (ako ih uopšte ima), kako se odnosi prema prethodnicima“ (Зенкин, 2018: 167).²⁸

Fizički dodir sa ovim albumom metonimijski nam omogućava da uđemo u zatvorsko područje žena. Ilustracije zatvorskog prostora približavaju nam *locus* svakodnevnog obitavanja zatvorenica. Fotografije lica zatvorenica formalno nas upoznaju sa karakterima počiniteljki krivičnih dela. Priče o njima približavaju i zbližavaju zatvorenice sa čitaocima, omogućavaju pojavu emocija i saosećanja. Dokumentaristika koja je na kraju knjige data u vidu statističkih tabela uverava nas u stvarnost duge prošlosti zatvorenica. Zapazimo

²⁴ Album je fokusiran na zatvorenice, ali su opisani i brojni muškarci različitog uzrasta i socijalnog statusa. U najvećem broju reč je o mladim muškarcima iz ruralnih sredina, iz partnerskih i porodičnih odnosa (partneri, očevi, očusi, svekri, sinovi), a prikazani su i hajduci-razbojnici, sveštenici, sreski činovnici, kmetovi, policajci.

²⁵ Sintagma „istorija odozdo“ (*History from Below*) upotrebljena je od strane francuskog istoričara Fevr-a 1932. godine kao „istorija viđena odozdo a ne odozgo“ („l'histoire vue d'en bas et non d'en haut“), a pripisuje se britanskom istoričaru Edvard Thompson-u zbog njegovog eseja iz 1966. godine u kojem je naglasio potrebu za društvenom istorijom onih ljudi koji je sami ne mogu zapisati. Thompson je time pojačao vezu istorije marginalnosti, revolte i otpora sa autonomijom ljudske misli i delovanja: E. P. Thompson, „History from Below,“ *Times Literary Supplement*, 7 April 1966, pp. 279-80. U radu „Istorija i psihologija. Jedan opšti pogled“ iz 1938. Fevr napominje da se vekovima pisalo o „aristokratskoj istoriji“ i upozorava da „o masama malo znamo. Čitave epohe nam o njima nisu ostavile nikakvo direktno i detaljno svedočanstvo.“ (Fevr, 2004: 240).

²⁶ Jedan noviji primer analize pisama poljske političke zatvorenice Bronislave Valigorske iz 19. veka osvetlila je Rudas-Grodzka, 2020: 140-163. Valigorska je bila članica radničke partije za konspiracije i terorističke akcije.

²⁷ Detaljnije o tome videti u: Giljen, 1982: 106- 128.

²⁸ „Автор свегда знает, какой речевой акт он совершает, по каким правилам пишет (если таковые есть), на каких предшественников ориентируется...“ (Зенкин, 2018: 167).

gradacijski niz i njegovo značenje. Najpre se približavamo prostoru (zgradi i česmi), potom vidimo žene, nakon toga čujemo njihov glas (tj. priče) i na kraju posmatramo hrpu brojeva, odnosno tri statističke tabele. Ako je sa otvaranjem albuma Popović sužavao fokus (prostor države Srbije→Požarevac→ženski zatvor→pojedinačne sudbine žena), sa zatvaranjem ove knjige fokus je proširen u nedogled! Tabele samo na prvi pogled insistiraju na okeanu brojeva, podsećajući nas na formalni podatak: da je službenik Milutin A. Popović bio računovođa, posvećenik brojevima, matematičkim operacijama, odnosima među činjenicama. Iza ove površine krije se jedna dublja istina. Sa tri tabele, u mnogo širem vremenskom rasponu (1861-1897), Popović insistira na činjenici o nezanemarljivom broju zatvorenica, kao i na postojanju njihovih raznovrsnih krivičnih dela, istovremeno pokazujući da su mnoge od tih istina prečutane, još uvek neotkrivene, neispričane. Autor kao da nastoji da se baš nad tim pričama zamislimo, zapitamo, možda zabrinemo. Ako je 35 priča o zatvorenicama prenalo delić znanja o njima, tri tabele pokazuju svest Milutina A. Popovića o većoj količini javnog neznanja.

Ugledna američka teoretičarka književnosti, Rita Felski, pominje da su znanje i žanr tesno povezani, da je žanr način komuniciranja koji stvara „specifične učinke istinitosti i vjerodostojnosti, autorativnosti i uvjerljivosti“ (Felski, 2016: 113). U tom kontekstu, Popovićev izbor složenog žanra u vezi je sa različitim, višestrukim nastojanjima da što ubedljivije i izražajnije prenese postojeća znanja o zatvorenicama.²⁹ Osim toga, ovde se radi i o prenošenju stvarnih života u realističku književnost, o uticajima stvarnog života na nastanak knjige (Andringa, Schreier, 2004). Bez sumnje, ti uticaji su veoma snažni i Popović želi da pokaže činjenice: da objavi faktografiju slika, reči i brojeva, utiče na društvo i kolektivno pamćenje. O kakvoj se faktografiji radi?

Vrste strahova i njihova zastupljenost u Popovićevom Albumu

Suprotno većini srpskih književnih dela tog doba, u *Albumu* je glavna tema – tabu tema, opisivanje rodno zasnovanog nasilja prema ženama koje je bazirano na „odnosima koji su definisani nejednakosću i koje zato perpetuiraju nejednakost“ (Sapiro, 2003: 646). U *Albumu* je strah veoma često jezički pomenuta i opisana emocija. Ispoljavaju je počiniteljke krivičnog dela, njih-

²⁹ „Delovanje i izražajnost umetničkog dela zavise od njegove forme“ (Giljen, 1982: 109).

hovi saučesnici, ponekad i žrtve, a na nekim tekstovnim mestima i sam autor. Pogledajmo koje su vrste straha opisane u Popovićevom *Albumu*, kakva je njihova uzrasna, rodna i klasna raspodela, kako su oni izraženi, kakva je geografija i politika te emocionalnosti.

Tipovi straha: njihova uzrasna, rodna i klasna raspodela

U ovom istraživanju napravila sam razliku između četiri tipa straha: prema mogućnosti njegove kontrole (tip I), promene (tip II), postojanja objekta (tip III) i rodnih specifičnosti (tip IV). Izdvojila sam četiri grupe strahova. U prvoj (I) grupi su: 1. strah kao nekontrolisana ili slabo kontrolisana emocija, koja se iznenadno ispoljava, i 2. strah kao metoda profesionalnog rada policije usmerene ka otkrivanju počinilaca krivičnog dela; postoji i strah/zastršivanje kao metoda koju primenjuje počinitelj krivičnog dela nad žrtvom a omogućava neometano vršenje nekog krivičnog dela (pomoću ovog drugog primera straha u Popovićevom albumu je opisano nekoliko slučajeva silovanja). U ovoj drugoj grupi strahova, koji se pretežno tiču manipulacije osećanjima, ne nalazimo samo muškarce, već i žene: one zastrašuju svoje muževe i ljubavnike, ili, kao šefice lopovskih bandi, izazivaju strah kod članova kriminalne grupe.

U drugoj skupini (II) je strah koji može da se transformiše u hrabrost, u „sposobnost pojedinca da savlađuje strah“ (Erić, 2007: 199); to je trenutak kada osoba iz pasiviteta prelazi u aktivitet, te samim tim označava osobu koja se opire strahu. Zbog toga se pravi razlika između nepromenljivog i promenljivog straha. Veoma je zanimljivo da brojne žene predstavljene u *Albumu* pokazuju promenljiv tip straha. One najpre ispoljavaju strah, ali počinju da ga prevladavaju. To je suprotno uvreženom mišljenju psihologa da „žene mnogo češće od muškaraca ispoljavaju strah, čak u srazmeri 3:1“ (Erić, 2007: 307-308).³⁰

U trećoj grupi strahova (III) su objektni i neobjektni strahovi. Ovu razliku sam našla kod američke profesorke književnosti Elaine Scarry (Scarry, 1985: 356), koja zapaža da postojanje objekta straha usmerava ljude na akciju, dok ih odsustvo objekta osuđuje na pasivnost. Neobjektni tip straha u vezi je sa nekim neuobičajenim okolnostima. U *Albumu* je uglavnom opisan objektni tip straha.

³⁰ Erić dodaje: „Objašnjenje ove pojave nije do danas zadovoljavajuće. Smatra se da su žene senzitivnije zbog hormonalnih procesa, da se na njih može lakše delovati različitim neprijatnim eksitacijama i da u psihološkom smislu lakše nego muškarci priznaju da su u strahu, jer tako pribavljaju ‘zaštitu, sigurnost i ljubav’“ (Erić, 2007: 308).

Četvrtoj grupi strahova (IV) pripadaju specifično rodni strahovi ili ženski strahovi, kao što su strah od trudnoće i abortusa i strah od silovanja.³¹ Detaljnije ću ih razmotriti u narednom poglavlju.

Što se tiče uzrasta, roda i klase, u *Albumu* je strah prikazan kao emocija koju imaju ljudi svih uzrasta i oba pola, to je osećanje koje ispoljavaju deca, mлади и стари, жене и мушкарци. Strah ispoljava i sam autor *Albumu* ili osoba koja piše o strahu, što ću rastumačiti kasnije u radu, kada objašnjavam naratologiju straha.

Najveći broj slučajeva straha opisan je kod žena, što je i razumljivo s obzirom da su one glavni likovi *Albumu*. Najčešće je reč o ženama sa sela, siromašnoj i neobrazovanoj rodnoj klasi, koja nema građanskih prava ni slobodu odlučivanja. Shodno patrijarhalnom društvu, žene su podređene i zavisne od muškaraca, očeva i muževa.

Najčešće prikazivani strahovi i rodne specifičnosti

Gotovo u jednakom broju predstavljeni su strah od smrti (13 slučajeva)³² i strah od mrtvog tela, od leša (12), što je zapravo varijanta prvog straha jer predstavlja „intenzivan strah od smrti“ (Erić 2007: 355).³³ Potom slede: strah od ideje zla (od saznanja da se spremi zlo; 8 slučajeva), strah od nasilne smrti nevine osobe (reflektuje strahotu čovekove agresije; četiri slučaja),³⁴ moralni

³¹ U pomenutom *Rečniku straha*, čuveni srpski specijalista za strah, Erić nije izdvojio silovanje, tj. ženski strah od silovanja.

³² Autorka kulturne istorije straha naglasila je da se strah od smrti ubraja u osnovne strahove, ali da nije unverzalan tip straha i da ima zanimljivu istoriju (Bourke, 2007: 3). Ona podseća da, na primer, vratogasci i spasioci rutinski rizikuju sopstvene živote kako bi spasili živote drugih ljudi.

³³ Ovi strahovi su u nekoliko slučajeva *Albumu* opisani kao trenutni, dešavaju se neposredno po ubijanju i suočavanju sa mrtvim telom. Jedan od ubica „zgrozi se na svoj zločin“ (Popović, 2017: 49). U navodima primera iz Popovićevog albuma koristila sam novo izdanje iz 2017. godine jer je dostupnije. „Groza je kratkotrajan doživljaj straha velikog intenziteta koji se razvija u prisustvu veoma velike opasnosti i koji naglašava odvratnost prema objektu ili situaciji koja izazva strah (Erić, 2007: 143). Izrazita psihomotorna napetost detaljno je dramatizovana u opisu slučaja uznemirene, razdražljive i preosetljive Aleksandre Krstić, koja je ubila svoju maloletnu pokćerku Frusinu nakon silovanja koje se odvijalo pred njenim očima. Mrtva pastorka je dugo pored nje, to je telo prema kojem Aleksandra Krstić najpre pokazuje nežnost i ljubav, potom nepoštovanje i agresiju. Devojčicino mrtvo telo Aleksandra najpre grli i ljubi, zatim udara, psuje, tepa mu, stavlja ga u kofer, a na kraju bacu u krečanu i zatrپava ciglama. To telo postaje metafora za složen, višestruk zločin koji mori Aleksandru. Ona pokušava da porekne svoju krivicu, nastoji da sakrije i svoj zločin; njen strah traje nekoliko dana i noći (videti u: Popović, 2017: 37-39).

³⁴ „Po psihanalitičkom učenju ubijanje, žrtvovanje drugih, smanjuje strah od smrti ega (...) Ubistvo otkriva u ljudskoj prirodi ostrvlienost, mržnju, sadizam, prezir prema drugom čoveku

strah (strah superega) koje prati osećanje krivice, griža savesti (grizodušje; četiri slučaja).³⁵

Strahovi koji su u vezi sa seksualnošću otkrivaju rodne specifičnosti, razlike, ali i sličnosti. Mogu da se podele na ženske strahove od trudnoće, tj. abortusa (u *Albumu* su predstavljena dva takva slučaja)³⁶ i strah od silovanja (tri predstavljena slučaja), a opisan je i strah muškaraca i žena od neželjene telesne bliskosti (četiri slučaja). Ovde bih skrenula pažnju na podatak iz statističke tabele *Albumu* koji svedoči o tome da je bilo registrovanih slučajeva žena koje su silovale; nažalost, nisam uspela da dođem do podataka o žrtvama, niti događajima. Ovakvim uvidima *Album* uveliko ruši stereotipe o srpskom društvu tog doba, ali i o ženama.

Trudnoća, abortus i silovanje otkrivaju vezu ženskog tela i društvenih normi patrijarhata 19. veka. U to vreme, poput drugih evropskih država, Srbija je zabranjivala i kažnjavala abortus zatvorom, to je bio zločin protiv države. Sankcionisala se seksualna sloboda žena. Silovane žene otkrivaju politiku muškog sistema odnosa moći koje se vrši pomoću širokog spektra nasilja nad ženama: porodičnim i partnerskim nasiljem, prostitucijom.³⁷ Silovatelji u *Albumu* su obični muškarci. Tri puta je u pitanju neko iz kruga porodice: u dva slučaja očuh vrši silovanje nad mladom pokćerkom, u jednom slučaju mlađi muškarac ubija a potom siluje stariju rođaku. U jednom primeru je opisano silovanje koje vrši ugledan muškarac nad šestogodišnjom devojčicom.³⁸

---

ili naslađivanje koje je svojstveno samo čoveku (...) ubijanje je... simbolično rešenje biološkog ograničenja koje proizlazi iz spoja biološkog nivoa (životinjski strah) sa simboličkim nivoom (strah od smrti) u ljudskoj „životinji.“ (Erić, 2007: 396).

³⁵ Grizodušje Erić definiše ovako: „Bolna ocena određenog prošlog događaja kao moralno neispravnog ili grešnog“, ono, dakle, potiče od realnog straha od kažnjavanja od strane autoriteta (Erić, 2007: 255). Ovu emociju pokazuju neke od žena koje su nagovorile ljubavnike da ubiju njihove muževe. U nekim slučajevima, kao posebna vrsta nespokojsztva, помиње се nesanica. Judith Butler kriticu povezuje sa strahom opstanka, a destruktivnost sa posledicama (Butler, 2010: 45-46).

³⁶ „Odluka da se učini abortus i da se pristupi tom činu kod većine žena izaziva veliki strah, posebno kod onih koje se prvi put opredeljuju za takav akt. Strah ima više dimenzija, jedna se odnosi na bol i nelagodnost koji prate takvu intervenciju, druga se odnosi na moguće posledice intervencije, treća na moralni aspekt u smislu presuđivanja na relaciji život/smrt i preuzimanje takvih prava, i nazad, četvrta na partnerski odnos koji bilo kakvom odlukom, ako nije zajednička, može da doneše velike sukobe.“ (Erić, 2007: 9).

³⁷ Uporediti: Whitford, 1992: 365, Pi, 2010: 403-405 i Nikolić-Ristanović, 2011: 342.

³⁸ Silovanje je vrsta sekusalnog nasilja. Angloameričke i srpske naučnice primećuju da se retko o tome govorilo, što je proizvodilo brojna nerazumevanja i učvršćivalo razne stereotipe (uporediti: Gordon, Riger: 1991: 6 i Nikolić-Ristanović 2011: 343).

Kako sam već naglasila, suprotno većini drugih srpskih književnih dela tog doba, u *Albumu* je glavna tema – tabu tema, opisivanje nasilja prema ženama kroz slikanje porodičnog nasilja, što će i u 20. i na početku 21. veka ostati jedan od ključnih društvenih problema Srbije. Ekspertkinja, Vesna Nikolić-Ristanović, u svojoj studiji *Od žrtve do zatvorenice* (Nikolić-Ristanović, 2000) pokazala je vezu savremenog nasilja prema ženama i njihovog kriminaliteta. Marta Nussbaum podseća da svako društvo učutkuje stvarne opasnosti a konstruiše opasnosti tamo gde ih nema; „javna kultura koja želi da ohrabri saosećanje treba da misli o ograničenjima i preusmeravanju straha“ (Nussbaum, 2013: 322). O ovome ću detaljnija razmišljanja izneti kasnije, u delu rada o politici emocija.

Strah žena od povređivanja tela direktno je pomenut dva puta, ali se uočava i u drugim slučajevima, posebno silovanja, kada muškarac naslanja nož na oko ili grlo žene. U ovim slučajevima reč je o strahu žena od povređivanja.

U dva navrata pominje se strah muževa od žena, jer su žene bile jače snage i volje.

Sa po jednim slučajem prikazane su sledeće vrste strahova: strah od nepoznatih ljudi; strah od nepoznate posledice zla,³⁹ strah od zlih očiju (od uroklijivih očiju, *evil eyes*),⁴⁰ strah od ružnog sna (*bad dream*)⁴¹ i strah od prirodne katastrofe (destruktivnog delovanja prirode).⁴²

³⁹ „Nepoznato je u opštem smislu jedan od osnovnih uzročnika straha. Naime, sve što je ljudima i njihovom iskustvu strano plaši, brine i potencijalno ugrožava harmonično življenje“ (Erić, 2007: 355). Erić dodaje: „U Japanu sintagma „odlazak u nepoznato“ objedinjuje najčešće strahove: od smrti, ludila i javnog nastupa“ (Erić, 2007: 355). Strah od nepoznatih ljudi opisan je kod popa Jakova kada mu petorica nepoznatih muškaraca noću dolaze u kuću: „Pop Jakov spazi strano lice jer je sve svoje parohijane poznavao, pa struknu natrag.“ (Popović, 2017: 78). Strah od nepoznatih posledica zla prikazan je u *Albumu* kod Aleksandre Krstić nakon pokušaja smirivanja bola njene silovane pokćerke (Popović, 2017: 36).

⁴⁰ Ovaj strah je deo sujeverja, iracionalnog verovanja u negativnu moć, tj. posledice nečijeg pogleda koje proizvodi strah. Za uroklijive oči za koje Erić napominje da je zabeleženo kod preistorijskih naroda, da je snažno zastupljeno kod islamskih naroda na Bliskom Istoku, zemljama Sredozemlja, naročito u Italiji, oko Napulja. Ne zna se način pojave, zna se da uricanje može biti svesno ili nesvesno, da uroklijive oči „imaju u osnovi nešto povezano sa napadom na privatni prostor ili lični integritet. To je lična projekcija prema nametanju snažne nezavisnosti“ (Erić, 2007: 399-400). U *Albumu* je prikazano snažno dejstvo „zlih očiju“ udovca Manojla, koji je zaveo udatu ženu, Aleksiju Nedeljković, i naredio joj da otruje muža (Popović, 2017: 205- 207).

⁴¹ Deo je „anksioznih snova“ (*anxiety dreams*) „prepunih napetosti, strepnji i straha“ (Erić, 2007: 34). U *Albumu*, u noći kada je Saveta Stokić ubila muža, njena šestogodišnja kći sanja očevu nasilnu smrt, preplašena se budi, vidno je uznemirena, doziva majku i hoće da vidi oca (Popović, 2017: 216).

⁴² Nastaje naglo, u prisustvu „veoma velike opasnosti“ (Erić, 2007: 287), a traje kratko. Ovaj strah takođe ispoljava jedna devojčica kao prestravljenje, kao vrlo intenzivan strah koji se pretvara

Izrazi opisanih strahova

Bez obzira o kom se tipu straha radi, on se u *Albumu* veoma retko vokalizuje govorom, moguće zato što strah nastupa iznenadno, neočekivano. Likovi ne izgovaraju rečima da se boje, već se strah vidi po njihovim telesnim reakcijama.

Psiholozi primećuju da nagli i neočekivani strah stvara intenzivne i raznovrsne simptome, dok strah koji nastaje iz situacionih razloga ili kao posledica anticipacije stvara manje i blaže telesne simptome anksioznosti (Erić, 2007: 380). „Najčešći telesni simptomi straha su: lutanje, ubrzan i nepravilan rad srca; osećanje kao da će se izgubiti svest (sinkopa); teškoće sa uzdisanjem, kao da nestaje vazduh i preti ugušenje (glad za vazduhom); hipervalencija; bol i pritisak u grudima; vrtoglavica, nesvestica, osećanje nestabilnosti, „noge kao od gume“; drhtanje tela ili pojedinih njegovih delova; muka, povraćanje, proliv, „leptiri u stomaku“; topli i hladni talasi po telu, trnci po šakama, stopalima, licu; znojenje; opšta slabost i malaksalost; promene u senzorijumu, smanjenje ili povećanje osetljivosti na svetlost, zvuk, dodir, temperaturu itd.“ (Erić, 2007: 381).

U *Albumu*, strah se najčešće ispoljava uočljivim, snažnim telesnim promenama. Popović retko opisuje samo jednu telesnu reakciju. Češće prikazuje više udruženih simptoma straha, tako da se može pratiti intenzitet i spektar telesnih znakova anksioznosti.

Najrečitiji su opisi straha koji su intenzivnije doživljeni. Na primer, detaljnije je opisan strah od silovanja koji pokazuje maloletna pokćerka Živana (Popović, 2017: 84). Reč je o mladoj pokćerki Živani koju očuh Đura siluje uz nož naslonjen na njene oči. Inače, u do sada poznatom korpusu srpske proze druge polovine 19. veka, scene silovanja retko su pomenute, još ređe direktno opisane.⁴³ Živana ispušta glas straha („ciknu“), ali i izgovara par reči. To su reči psihičkog bola koje su u vezi sa strahom od telesnog bola („Jao!“)⁴⁴ i reči

---

u „unezverenost“. Devojčica Kalina prepala se od propadanja zemlje koja se odjednom ulegla pod njenim nogama, do kolena, ne znajući da su tu njen rođak Milan i njegova ljubavnica Stana zakopali njegovu ubijenu ženu Rosu. „Devojčica se poplaši pa u najvećem strahu, vrišteći, počne da beži“ (Popović, 2017: 267).

⁴³ Detaljnije o likovima silovatelja u prozi tzv. srpskog realizma videti u: Tomić, 2014: 292-294.

⁴⁴ Bol se ne poistovećuje sa strahom ali može biti sa njim u vezi. Grubo se deli na organski i psihički koji se teško definiše (Erić, 2007: 61). Sličan uzvik (jauk) složenog značenja bola („Jao“, Popović, 2017: 88), koji objedinjuje strah, iznenađenje, užas, nesreću, nedužno stradanje, ispustiće i Jelica kada je mori seksualizovana slika muža i maloletne kćeri. O ekspresiji psiholoških pojmoveva, detaljnije videti u: Rađenović, 2016. Na direktnu pretnju smrću od strane muža, Marta Ilić najpre „pretrnu“ (jako se uplaši, užasne, zapanji) bez reči („Marta sva pretrnu

otpora („Neću!“).⁴⁵ Pojavljuje se nevoljno crvenilo lica, koje je u vezi sa povиe-njem krvnog pritiska koje nastaje zbog uznemirenosti (Erić, 2007: 68) („Živani udari plamen u obaze“, Popović, 2017: 84). Njeni telesni pokreti pokazuju otpor (batrganje, odgurivanje), ali i strah kroz drhtanje, što je „jedan od naj-karakterističnijih simptoma straha“ (Erić, 2007: 89), sve dok njen očuh ne slomi otpor njenog tela.

„Živani udari plamen u obaze, pa napreže svu snagu i istrže mu se iz naručja. Ali je bila loše sreće, Đura je brzo dočepa za suknu, povuče i sruši dole, i odmah htede preći na delo.

– Ah! – jeknu Živana – ne ako boga znaš, i potisnu ga rukama.

– Pst! – i odbi joj ruke.

– Jao! neću! – pisnu Živana a suze joj grunuše.

– Ćut! – dreknu Đura – ili ćeš sad! – i u ruci mu sevnu nož, kojim mahnu Živani pored očiju.

Živana zadrhta; snaga je izdade i ona se predade na milost i nemilost ovom zveru.

Pod pritiskom užasnih pretnji Živana je morala da čuti o zločinu svoga očuha. Nu, kao posledica čutanja bilo je to, što se morala sa svim predati Đuri.

Posle devet meseci Živana donese na svet jedno žensko dete kao plod greha sa svojim očuhom.“ (Popović, 2017: 83-84).

Drugi primer intenzivnog opisa izraza straha je strah od mrtvog tela koji ispoljava maćeha Aleksandra Krstić nakon što je ubila svoju šestogodišnju pokćerku. Maćeha drhti, cvokoće zubima, menja boju lica, nekontrolisano se kreće i trči po sobi, ispoljava kontradiktorne reakcije, čas ljubi mrtvu devojčicu Frusinu, čas je udara o pod i psuje, znoji se. Kasnije, ovaj strah prerasta u moralni strah, u grižu savesti i krivice, koji se takođe detaljnije opisuje.

i ništa ne reče“, Popović, 2017: 97), a kad muž priđe pušci, ona uzvikne „Kuku meni!“ (Popović, 2017: 97)

⁴⁵ Ovdje je zanimljivo istražiti pitanje kako se u ovom *Albumu* govori o strahu, koje su sve reči povezane sa tom emocijom. Na primer, „briga“, „brinuti“, „pretrnuti“, „bežati“, „užas“, „groza“, „strahota“, „strašno“, „noge joj se odsekoše“, „dršćući kao prut“ i tako dalje (Popović, 2017: 247, 265). Briga pokazuje vezu straha i intelektualne dimenzije (Erić, 2007: 64). O frazeologiji straha u srpskom jeziku videti u: Dragić, 2014. Na engleskom jeziku postoji solidan broj stručne literature o lingvistici emocija.

„Sad nastupi strašan momenat za Aleksandru. Silan strah je napao, da je drhtala celim telom. Nastup je bio užasan i ona nije znala šta da radi. Trčala je po sobi kao luda. Podigla je Frusinu i grčevito bi je stezala uza se ljubeći je, pa bi je posle toga opet tresnula o patos s užasnom psovkom. Nastup je trajao nešto više od pola sata. (...)“ (Popović, 2017: 37).

„Našavši se u tuđem mestu i sama u sobi sa mrtvom i u kuferu spakovanom Frusinom Aleksandru obuze neopisan strah. Drhtala je kao prut a disanje je često zadržavala, kao da nešto osluškuje. Na jedan put joj se učini kao da čuje neko stenjanje iz kufera. Sva pretrnu a znoj joj izbi po čelu.“ (Popović, 2017: 38).

Takođe su podrobno opisane i opozicije strahu, izrazi hrabrosti, suprotstavljanje strahu i njegovo prevazilaženje. Hrabrost je u vezi sa herojstvom i samoodbrambenim otporom nekog lica koje svoju snagu dobija iz animalnog nagona za preživljavanjem. Jedan takav primer hrabrosti nalazimo u priči o Milanki Nujkić koja pomaže ljubavniku u noćnom napadu na popa Jakova. Kada vidi da mu četvorica razbojnika prilaze sa noževima, pop Jakov počinje da se bori. Autor detaljno opisuje njegovu borbu: pop odguruje jednog, udara drugog, ujeda prste trećeg i četvrtog razbojnika. Struktura teksta sada se menja u odnosu na ranije primere, u kojima su ubistva bila izvršena za vreme sna žrtve, neometano, bez interakcije, tj. bez borbe i otpora. Ovim opisom Popović čitaocima prenosi hrabrost, svojevrsnu energiju otpora zlu: u svest čitalaca utiskuje se mogućnost da se zlo savlada i pobedi. U samodbrani pop grize, ujeda delove tela razbojnika. Ti tragovi zuba kasnije će pomoći policiji da otkrije i kazni zločince.

„Pop Jakov zadrhta i jurnu u sobu da se spase ali ga razbojnici sustigoše na vratima i na sami prag oboriše. Nu on prikupi svu snagu, izdiže se na kolena i očajno se branjaše. Danila zgrabi za prsa, pa ga takom silinom odgurnu, da ovaj izgubi ravnotežu i pade. Za tim poteže pesnicom Vasu po licu. Vasa jauknu od bola i stuknu natrag. Tomu i Gligorija dohvati zubima za prste. Ali u tome u Đokinim rukama sevnu nož i zabode se u grudi popove. Krv šiknu i poprska razbojnike. Pop Jakov samo što jeknu jer mu glas umuče drugi udarac, koji mu preseće grlo. Ovaj teški udarac uništi mu svu snagu; samo što se strese pa onda klonu sa svim i izdahnu.“ (Popović, 2017: 78).

Na jednom mestu u *Albumu* se pojavljuje i humor. Pomenuta Aleksandra Krstić nastoji da sakrije svoj zločin, želi da se reši tela šestogodišnje pokćerke koju je ubila, te beži iz Beograda i stiže u Knjaževac. Tamo odlučuje da baci mrtvo telo devojčice u kreč, koji je gust, zbog čega leš ne može da potone, te ga zatrپava ciglama. Jedan od radnika krečane, na južnjačkom dijalektu kori onog „pametnog“ čoveka koji je bacio cigle u kreč, ne znajući šta se krije iza takvog nelogičnog postupka. Ovaj nagli jezički preokret u tekstu deluje komično i potvrđuje tezu Bergson-a da je svaka nagla promena situacije smešna (Bergson, 1920). Drugi radnik prebacuje prvom radniku taj ukor kao besmislenu šalu koju ubrzo zamenjuje stravičan prizor usled kojeg svi radnici zaneme (Popović, 2017: 39).

Popovićeva odluka da u jednom od najstravičnijih slučajeva predstavljenih u *Albumu* prenese humor može da se protumači kao potreba da se zago-spodari nad strahom i užasnom slikom, te da se osloboди napetosti i terora zločina. Moguće da je ova reakcija deo ranije naučene odbrane od straha Milutina A. Popovića, te da je struktura psihe (psihičke odbrane) prešla u strukturu priče (komiku govora).⁴⁶ „U psihanalitičkoj teoriji zdrav i normalan psihološki mehanizam odbrane ... ima važnu ulogu u srušavanju anksioznosti, povećava bliskost, smanjuje interpersonalnu distancu, usmerava pažnju na materijal o kome se razgovara, pomaže da se izgradi savez i unapređuje proces katarze. Osim toga, humor je zdrava i normalna odbrana od straha, uspostavlja izvesnu kontrolu nad neprijatnim doživljavanjima koja prate strah... osnovni cilj: savladavanje i asimiliranje straha, oslobođanje od napetosti i spuštanosti. Njegovo aktiviranje i ispoljavanje povezano je sa mehanizmima u egu koji su se dešavali ranije u prošlosti, koji sada služe osobi da na isti način ponavlja pobedu nad strahom.“ (Erić, 2007: 159).

Emocionalna geografija pokazuje paradoks: za većinu prikazanih žena u *Albumu*, dom nije mesto sigurnosti i bezbednosti, već prostor životne ugroženosti, strahova i strahota. Zato se zatvorsko područje pojavljuje kao mesto mira i smiraja, čak zadovoljstva i sreće.⁴⁷ Najilustrativniji takav primer je Persa

⁴⁶ Detajnije o humoru sa psihanalitičke strane, kao psihičkom mehanizmu oslobođanja videti u: Erić, 2007: 159.

⁴⁷ Može se podrobnije razmišljati o odnosu rodova i autorizaciji legitimnih prostora kroz vekove. Posmatrano iz ugla porodičnog nasilja, ako, u 19. veku i kasnije, za žene ne samo u Srbiji već i svuda u svetu ni kuća ni svet van kuće nisu bili prostori sigurnosti, to znači da su one bile i ostale neprekidno ugrožena populacija. To dalje može da znači da nije bilo sigurnog ni legitimnog društvenog prostora za žene. Uz *Album* postaje jasno da je patrijarhalna reprodukcija prostora domaćinstva kao lokaliteta porodične sigurnosti i sreće, tj. lokaliteta zadovoljne i

Tadić, maloletnica koja je u svom domu doživljavala silovanje koje je njen otac ugovarao za novac sa svojim prijateljem. Zapisan je i trenutak da ju je otac držao kako bi je očev prijatelj neometano silovao. Persa se odlučila da ubije oca. Njen dom je bio mesto terora, a zatvor – prostor sigurnosti, zadovoljstva, radosti i sreće, koji je ona često ispunjavala svojim pevanjem, zbog čega je opomenuta od čuvara.

Politika emocija u albumu

Dva su ključna žarišta politike straha u *Albumu* i oba pokazuju koliko je jaka veza straha i kolektiva. Jedno žarište proizvodi sistemsko nasilje patrijarhalnog društva prema ženama čiji strah od smrti postaje dominantni strah. Taj strah od smrti menja se u hrabrost, u čin otpora prema nasilju, i nažalost stvara novo nasilje i krivično delo (ubijanje muškaraca). *Album* pokazuje sledeće: žene nisu bile samo podređene muškarcima, njihovi životi su bili ugroženi zbog agresije muškaraca. Umesto suda, uspostavljalo se poštovanje prava jačeg. Ovo žarište stvara prvi oksimoron koji je u vezi sa revoltom pisca, a to je *pravedan zločin* u kojem se ubistvom nehumanog brani pravo na humanost. U *Albumu*, to pravo proizvodi strah žena od smrti (*fear of death*), od sopstvenog uništenja („ja-ja smrt“) i često se ispoljava zajedno sa strahom od mrtvog tela, leša. Psiholozi upozoravaju da strah od smrti „nikada nema samo jedno značenje“ (Erić, 2007: 356) i da se razlikuje od straha od umiranja (*fear of dying*): „strah od smrti je u suštini strah od zaborava sopstvenih vrednosti i ličnog značaja, dok je strah od umiranja blizak primarnom strahu“ (Erić, 2007: 366).

U direktnoj samoodbrani ili spoznavši potrebu samoodbrane, žene ubiju muškarce koji ih ugrožavaju (*homicide*), neretko prema njima osećaju mržnju, prezir, pa i sadizam.⁴⁸ U *Albumu*, strah od smrti je svestan, simbolizuje

---

sretne domaćice i/ili domaćice-majke u stvari bio iskonstruisan mit. Ali, danas nam može biti jasnije još nešto. Zbog dugog obrazovnog nasilnog odnosa prema sferi kulturne proizvodnje žena (zbog isključivanja vladarki, aktivistkinja, književnica, istoričarki, filozofkinja... iz školskih programa dva ključna nacionalna predmeta - srpskog jezika i književnosti i istorije) još uvek se mučimo sa naslinim brisanjem društvenog prostora žena. One nisu prisutne kao istorijske činjenice, ne zna se dovoljno o njima, u vesti pojedinaca one zato i ne mogu biti upamćene, a pošto su poreknute i kao akterke istorije, ne postoje ni u spomeničkoj kulturi i arhitekturi društvenog prostora. O tome videti više u: Tomić, 2018a i Tomić, 2018b.

⁴⁸ „Prema psihanalitičkom učenju ubijanje, žrtvovanje drugih, smanjuje strah od smrti ega.“ (Erić 2007: 396).

---

ga nepoštovanje, nevrednovanje ženske ličnosti, deo je neslobode žena, odražava njihovu stalnu životnu ugroženost. Pobuna protiv svoje smrti jednaka je pobuni protiv sile muškaraca, u vezi je i sa odbranom prava na život osobe koja nema građanska prava. Ovde je važno čuti pitanje Aleksandra Dime Sina, autora poznatijeg prema romanu *Dama s kamelijama* nego prema spisu *Žene koje ubijaju i žene koje glasaju* (1881). U tom kratkom, a politički veoma provokativnom delu, Dima Sin razmatra problem žena koje se same brane jer ih je društvo napustilo.⁴⁹

U *Albumu*, žene suštinski svedoče o ugroženosti svog opstanka u društvu. Judith Butler u jednom svom radu podseća da je telo društveni fenomen, da je uvek izloženo svetu, te da je zato podložno povredljivosti i okrutnosti; ono zavisi od društvenih uslova i institucija. Da bi telo postojalo, ono zavisi od raznih spoljnih uslovljenosti (Butler, 2010: 33). Samoodbrana žena nasilni je čin koji je u vezi sa humanošću, to je svojevrsni spoj terora i etike. Nasilje kojim žene brane pravo na svoj život pokazuje nemogućnost drugačije vrste humanosti u društvu. Tim paradoksom one nastoje da upostave „granice konstitutivne društvenosti svog tela“ (*boundary to the constitutive sociality of the body*, Butler, 2010: 54), one žele da upostave prepoznavanje međuzavisnih veza svih članova društva i društvenih uslova pod kojima žive, odnose se jedno prema drugom i tretiraju se.⁵⁰ „U mučenju ta činjenica o međuzavisnosti je zloupotrebljena“ (Butler, 2010: 61). Destruktivnost je ljudski problem koji povezuje neljudsko i ljudsko (Butler, 2010: 46). Butler podseća da svi možemo da ubijamo i uništavamo i da nas upravo ta moć obavezuje prema *nesigurnosti života drugih* (Butler 2010: 43). Ta nesigurnost je uslov reagovanja, emocija, interpretiranja (Butler, 2010: 61). Za britansku naučnicu, Saru Ahmed, ta nesigurnost je temeljni deo solidarnosti (Ahmed, 2004: 72).

U tom kontekstu, *Album* se može čitati kao kritička refleksija isključujućih normi društva. Zatvorenice su dobine svoje ime, svoju fotografiju, svoju priču, nekad i svedočenje. Autor je podelio sa javnošću priče o životima žena kako bi se i žene i društvo saznali, razumeli, proučili. One nisu samo puka brojka, statistički niz u nekoj tabeli, već singularizovan niz dokaza o destruktivnoj moći žena i muškaraca, kao i upropoščenih života zajednice uopšte.

---

⁴⁹ Detaljnije o tome videti u: Tomić, 2017: 287.

⁵⁰ Butler podseća da je telo „uvek slobodno/neograničeno u svom delovanju, receptivnosti, govoru, žudnjama i pokretljivosti. Ono je van sebe, u svetu drugih, u vremenu i prostoru koje ne može da kontroliše...“ (Butler 2010: 52).

U vezi sa tom destruktivnošću je drugo žarište politike emocija u *Albumu*. To žarište stvaraju institucije, slabo poštovanje zakona, loše, pogrešne odluke institucija ili njihovo nereagovanje. Otuda se novi oksimoron, *grešno sudstvo*, zapravo nadovezuje na prvi i tiče se neadekvatnog rada institucija koje ignorišu ozbiljne društvene probleme. Butler podseća da odgovornost zahteva brzo reagovanje, podrazumeva pravovremen odgovor i reakciju na problem (Butler, 2010: 50) i u vezi je sa našim osećanjima, koja su pak u vezi sa društvom. „Naše emocije zavise od društvene podrške emocijama“ (Butler, 2010: 50).

Ubistvo nasilnog muža ženi donosi neku vrstu pravde, mira, spokojstva, pa i zadovoljstva. Dosta je takvih slučajeva opisano u *Albumu*, na primer, slučajevi Marte Ilić i Jelice Stojić. U suštini, ovi primeri otkrivaju nepravdu društvenog uređenja i grešku pravnog sistema, jer toleriše nasilje moćnika (muža-glave kuće) i odbija da saoseća sa ženama i da im pomogne, da se spreći ili smanji broj žena-ubica. Napominjem da su u ondašnjem krivičnom pravu Srbije bili članovi koji definišu kazne za nasilje, tj. nečovečno postupanje ili za nasilno sklapanje brakova. *Album* dokazuje da se zakoni nisu poštivali, da su se kršili. Opisujući ovakve slučajeve, Popović registruje izvesnu dozu bezakonja. Osim toga, on svoje privilegovano a izolovano znanje insajdera čini dostupnim za javnost, a to znanje deo je javnog srama: žene same uzimaju rešenje u svoje ruke pošto ih država ne štiti. I zato, ne samo na jednom mestu, u *Albumu* Popović kritikuje rad sudstva, a kao politički ideal te institucije uspostavlja emocije. Njegove reči, da treba „suditi po srcu i savesti“ (Popović, 2017: 69), bliske su novijem otkriću naučnika da emocije unapređuju političko delovanje (Marcus, 2003: 204).

Politička kohezija rodne svesti

Grupisanjem ovih žena u *Albumu* stvara se specifična politička kohezija koja omogućava čitaocima da uvide postojanje izvesne *rodne svesti* ili „politzovanog oblika samoidentiteta koje na poseban način uključuje prepoznavanje uloge roda u određivanju društvene diferencijacije i stratifikacije, kao i osećaja kolektivne subbine“ (Sapiro, 2003: 623). U Srbiji, statistika veoma dugo pokazuje vezu rodno zasnovanog nasilja sa kriminalitetom žena koje iz pozicije žrtve prelaze u poziciju nasilnice. To baca svetlo na interese političke prakse koja je suštinski osiguravala nasilje društva: muškaraca nad ženama, ali i žena nad muškarcima. Problem se nije rešavao na moralan način, već se

neprekidno perpetuirala ista vrsta muškog nasilja, iste vrste krivičnih dela žena i državne kazne. U suštini, obnavlja se i učvršćivao politički strah žena od muškaraca, a pravda, sloboda i ravnopravnost žena kao građanki održava se kroz 20. vek kao privid. To znači da je Srbija još u 19. veku pokazala strah od promena.⁵¹ Osim toga, Popovićev *Album* dokumentuje hrabrost žena da promene mušku strahovladu, odnosno pokazuje političku hrabrost žena da se suprotstave muškom nasilju.

Treći oksimoron je *užas, teror, strašan strah koji donosi mir i ohrabrenje*, a izvire iz onih mesta u *Albumu* kada autor unosi svoje komentare o nekim slučajevima. Naročito na sredini teksta, odjednom preplavljuje Popovićev užas o kojem direktno piše, čini se, prvi put sa povиšenim glasom. Negde na sredini knjige, pre nego što će detaljnije predstaviti različita krivična dela unutar jedne porodice (Popović, 2017: 185-187), autor odstupa od uobičajene strukture teksta i pokazuje snažan vlastiti strah. On opisuje veliku demoralizaciju društva i potom, u prvom licu ispoveda „užase“ koje je doživljavao radeći, pre zatvora u Požarevcu, kao pisar u Beogradu (u „Kvartu terazijskom“) :

„Brat brata, otac sina i sin oca vodi na sud. Prijatelj prijatelja dovodi do pro-sjačkog štapa, a sused susedu radi o glavi. A muž?... A žena?...

Majka podvodi kćer, brat sestrul!... Zet radi o sramoti svastici, svekar i never-snasi... otac kćeri!...

Užasi!

Gledao sam svojim rođenim očima⁵² gde majka podvodi kćer. Slušao sam jednog zeta, koji sa zadovoljstvom priča, kako je imao sve tri svoje svastike! Znam svekra, znam devera! Čuo sam i za oca⁵³! To je jedno čudovište iz Jagodine ili okoline, koje je na osudi žalilo što i najmlađu kćer nije upropastiло!...

Pa ko je svemu ovome kriv?

Neki su na ovo pitanje dali odgovor. Oni su bacali krivicu na kulturu, koja nam je sa Zapada došla, i vele, da je ona demoralisući uticala na naš narod, te ne samo da nam je ubila domaću industriju nego nam je izopaćila i pojmove o moralu.

⁵¹ Do mnogih važnih promena došlo je početkom 21. veka, zahvaljujući feminističkim istraživanjima, zalaganjima i drugim akcijama, koje su u velikoj meri bile zasnovane na zalaganju za pravedniji odnos prema ženama koje su, u odsustvu adekvatnog odgovora države, ubile nasilnike. Detaljnije o tome videti u: Nikolić-Ristanović, 2000 i Nikolić-Ristanović, Ćopić 2017.

⁵² Po mome referatu, kao pisara kvarta Terazijskog kažnjene su i majka i kći. Ko poznaje Beograd znaće i to da ovaj slučaj u njemu nije usamljen. (Popovićeva napomena iz originalnog teksta)

⁵³ U 1884. ili 5. godini osuđen je zajedno sa najstarijom čerkom, s kojom je blud provodio, za ubistvo zeta, muža te kćeri. (Popovićeva napomena iz originalnog teksta)

Da li je ovaj odgovor na svome mestu?

Pojedinci čine društvo. Mane pojedinca mane su društva. I ako za časak stanemo kod one osveštane istine: da je svakom čoveku urođeno, da za grehe svoje svakad svaljuje krivicu na drugoga – onda i nehotice dolazimo na misao: nije li za opadanje morala u našem narodu samo s toga bačena krivica na Zapadnu kulturu, da se prikrije naš rođeni greh?!" (Popović, 2017: 186-187).

Mislim da je ovo Popovićevo iskustvo bilo okidač za njegovu knjigu i za jezik kojim je napisana, koji će, kako ćemo kasnije videti, jedan kritičar oštro osuditi. To je jezik neskrivanja i neublažavanja, jezik terora i brutalne stvarnosti.

Etika i estetika terora

Kada je nabrajao strašna krivična dela u društvu, Milutin A. Popović je upotrebljavao reč „Užasi!“ (Popović, 2017: 186), dakle, množinu i interpunkcijski znak uzvika, koji inače nije često upisivao u svoje komentare. Reč „užas“ (*terror*) je veoma izražajna, označava „duševno stanje velikog straha, strave, groze; grozota, strahota, strašna stvar“.⁵⁴ U psihoanalitici se tumači kao „naglo nastao, kratkotrajan strah, veoma velikog intenziteta koji nastaje u prisustvu veoma velike opasnosti“ (Erić, 2007: 403).

U daljem tekstu shvatamo da Popović upozorava na *istinitost prikazane stvarnosti i na opasnosti*. On sada nema samo ulogu etnobiografa i heterobiografa, već i ulogu svedoka, očevica koji javno prenosi istinu o društvu, pokušava da nas natera da se ponovo zapitamo o razlozima demoralisanja društva, i poziva društvo na kontramere.

Popović ne odgovara direktno ali jasno sugeriše da su krivica i odgovornost na srpskom društvu i srpskim institucijama, a ne na zapadnjačkoj kulturi. Mislim da u narednim rečenicama imamo ključ za nastanak ovog posebnog *Albuma*. Cilj uobičajenog albuma je pamtitи pojedince, ali Popović sada želi da pamtimо i zla dela srpskog društva: loše običaje, greške suda, nasilje prema ženama, nasilje samih žena. Zapravo, on ovim albumom poentira žene kao žrtve sistema i propadanje društva. Popovićev reflektor istine je pozicioniran na žene, na one činioce društva koje su „društveno mrtve“ (*socially dead*, sintagma Orlando Paterson-a, citirano prema Butler, 2010: 42), ali je njegova svetlost toliko jaka i

⁵⁴ *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, 1976: 435.

oštra da omogućava da vidimo i okolne elemente društva, muškarce i decu, kao i izvršnu, zakonodavnu i sudsку vlast. Jednom rečju, autoru je stalo da pokaže tragičnu vezu nehumanog i neuređenog društva, čije institucije ne brinu dovoljno jer proizvode teror, čuvaju i štite vladavinu okrutnosti i nasilja. Pisac utvrđuje istinitost pomoću različitih svedočenja o užasima, a ti užasi se transformišu, i idu od straha i gađenja do vapaja i otrežnjenja.

Suštinski, Popović poziva na pravdu, na adekvatno delovanje ne bi li se društvo popravilo. Fevr je smatrao da se razumevanje institucija može ostvariti samo ako se one povežu sa „psihološkim momentom“, „sa celinom životnih uslova svog doba“ i značenjem „koje svojim idejama daju ljudi tog doba. Jer ovi uslovi boje ideje, kao i sve drugo, veoma jasnom bojom baš te epohe i tog društva.“ (Fevr, 2004: 274). Uslovi života u Srbiji tog vremena bili su loši, većinska populacija je seoska, a u njoj je vladalo siromaštvo, korupcija, neobrazovanje, nasilje i bezakonje. Popovićeva ideja nastala je u okviru sagledavanja odnosa institucija i života pojedinki. Ne treba da zaboravimo da je Popović čovek zatvorske institucije, insajder koji vidi zlo sistema i nastoji da ga raskrinka.

Na ovom mestu zastupam tezu o svojevrsnoj *etici užasa*, tj. terora Popovićevog *Albuma*. To je knjiga koja dokumentuje stvarnost na umetnički način, prikazujući nasilje, šok, gađenje i užasavanje. Kao i mnogi tekstovi ondašnjih pisaca srpskog realizma, *Album* prenosi strašne događaje i strašna iskustva prošlosti, ali za razliku od njih, Popović koristi jezik straha, šoka, jeze, provokacije i perverzije.⁵⁵ Dodatna razlika u odnosu na pisce srpskog realizma je ta što Popović ne prečutkuje različita, veoma brojna iskustva zla i terora koje su žene trpele, a neka od njih su same činile. „Horor čini realnim ono što je potisnuto, što je neprihvatljivo za svesni um, kao što to isto čini i sa formama opresije koje su eksternalizovane i potom bivaju interiorizovane, konsekventno aktivirajući proces potiskivanja.“ (Damjanović, 2007: 62).⁵⁶ Strahovi u *Albumu* mogu biti deo literarne fikcije, izmišljotina, ali se takođe mogu razumeti i tumačiti

⁵⁵ Pomenuta strašna iskustva prošlosti predstavljena u srpskoj beletrističkoj prozi druge polovine 19. veka analizirana su u: Tomić, 2014.

⁵⁶ Damjanović je izdvojio nekoliko psiholoških motiva autora horor žanra i njegove publike: 1. katarzični momenat (pročišćenje afekata) 2. kontrafobične repeticije (namerno izlaganje strahu ili njegovo provociranje radi njegovog savladavanja) 3. bihevioralna desenzitizacija (kontrolisano izlaganje strahu) 4. skotofilija 5. (metafizička) potraga za smislom 6. paradoksalna intencija (Damjanović, 2007: 54).

kao stvarni i dokumentarni, posebno u slučaju direktnog prenosa isповести nepismenih zatvorenica.⁵⁷

Jezik straha, šoka, jeze, provokacije i perverzije u vezi je sa jezikom fizičkog bola. Zajedno tvore estetiku šoka koja je tragične prirode (Felski, 2016: 169).⁵⁸ Ovakav jezik može da utiče na čitaoce, na osećaj terora psihofizičkog bola i pomogne im da stvore nove emotivne veze sa društvom i njegovom kulturom. Mislim da je u estetizaciji šoka autor našao pravu meru, jer nije svoje učinke pozicionirao ni prenisko ni previsoko: nije bio ni premalo ni previše šokantan, umeo je da uravnoteži svojevrsno „nasilje teksta“ (Felski, 2016: 168). Estetika šoka i činjenice o stradanjima žena i društvenom zlu čine ovu knjigu sredstvom kojim se zagovara drugačiji humanizam.⁵⁹

Ako se o ovim problemima nije mnogo pisalo u javnosti, Popovićev tekst može da se oceni kao hrabro istupanje. Metonimijski povezuje pojedince i društvo: čitajući ove priče svaki pojedinac može da se preispituje i sagledava razložnost Popovićevog zagovaranja potrebe promena u društvu. Prema novim neuronarativnim istraživanjima, u čitanju *književnih* tekstova emocije imaju ključnu ulogu u iniciranju i usmeravanju kognitivnih procesa. Tom prilikom autobiografsko pamćenje čitalaca (razmišljanje o svojim iskustvima, svom razumevanju kulture i istorije) pojavljuje se češće nego prilikom čitanja drugih vrsta tekstova (Miall, 2011).

Emocionalni proces počinje da se odvija približno posle 250 milisekundi (0.25 sekunde) od ugledanja prve reči, moguće i ranije (Miall, 2011: 327). Taj proces uslovjen je emotivnim značenjem reči, upisivanjem pozitivnih ili negativnih emocija, učestalošću reči i dužinom trajanja emocionalnog procesa (Miall, 2011: 327). Na primer, Popović je od 35 priča samo u četiri slučaja, uvek prilikom opisivanja strašnih zlodela muškaraca, upotrebljavao reč sa izrazito negativnim značenjem: „zver“ i „zverski“. Veoma često, gotovo iz rečenice u rečenicu, prenosio je svoj emotivan stav na čitaoce, a ponavljanje i variranje

⁵⁷ „Ričard Alevin smatra da postoji sasvim suprotan odnos između stvarnog straha i straha u literaturi. Literarna vrsta strave nastala je upravo u onom periodu za koji se istorijski smatra da je odgovarao dobu prosvjetiteljstva i da je to period siromašan strahom. Posle toga sa pisanjem „ugodnog užasa“ nastavili su Po, Hofman, Viktor Igo, a ne treba zaboraviti ni na Getea (*Vilinski kralj*) kao i Šilera (*Vilovnjak*) ili Balzaka.“ (Damjanović, 2007: 61). Postoje i drugačija mišljenja, da strah u književnosti reflektuje strah i opasnosti u stvarnom životu (Rummel, 2012: 88).

⁵⁸ Zanimljivo da je Elaine Scarry pre Rite Felski pominjala da je „jezik fizičkog bola... jezik fizičkog osećaja/osetljivosti“ (Scarry, 1985: 356). Mislim da priče u *Albumu* donekle mogu da se svrstaju u priče strave i užasa kojima je „cilj da izazovu snažno osećanje straha...“ (Erić, 2007: 288).

⁵⁹ Detaljnije o pisanju kao savlađivanju straha videti u: Parks, 2012.

te reči naročito vrši tokom opisivanja scene silovanja devojčice, čime pojavačava emotivne reakcije čitalaca. „Ova zver dohvati malu Frusinu i... U zverskoj požudi nije se umeo uzdržati... Zver-gospodin odmah je po ovom zločinu napustio sobu i pobegao“ (Popović, 2017: 36, naglašavanja dodata).

Istu reč Popović koristi i za opisivanje očuha (Đure Stojića) koji siluje svoju maloletnu pokćerku Živanu dok joj naslanja nož na oči: „Živana zadrhta; snaga je izdade i ona se predade na milost i nemilost ovom zveru.“ (Popović, 2017: 84). Popović imenuje oca koji je nasmrt pretukao sina kao „zver-oca“ (Popović, 2017: 239). Prilikom opisivanja Paunovog komadanja tela ljubavnice u priči o Jani Margaran, Popović je veoma učestalo koristio reč „zver“ (Popović, 2017: 155, 157). Isto je uradio i prilikom predstavljanja hajduka Milana Brkića, „zvera u čovečijem obliku“, koji se izdvojio „zverskim delima“ (Popović, 2017: 270).

Prema empirijskim istraživanjima iz 2009. godine, negativne reči koje se ponavljaju izazivaju brže i jače (uznemirujuće) emotivne reakcije kod čitalaca nego pozitivne ili neutralne reči (Miall, 2011: 328). Osim toga, metafora „zver“ efektno izjednačava zločine muškaraca sa krvoločnim životinjama, koje karakterišu divljina, neobuzdanost i bezdušnost, jednom rečju nečoveštvo. U nekim slučajevima Popović upotrebljava druge stilske figure, na primer, poređenje. Kada opisuje strah mlade devojke koja beži i prikriva se od pobesnele majke, autor poredi Mariju sa srnom: „Marija se bila prikrila u jedan kraj iza kuće i tu je drhtala *kao preplašena srna*.“ (Popović, 2017: 147). Intrigantno je ovo nastojanje Popovića da u čitaocima momentalno izazove saosećanje ili sažaljenje. Njegova knjiga ima moć *tranzitivne afektivnosti (transitive affectivity)*.⁶⁰

Jedan od uglednijih kritičara iz perioda srpskog realizma, Andra Gavrilović, skrenuo je pažnju na Popovićev *Album*. U rubrici o vestima iz književnosti, u kratkoj belešci od tri rečenice, Gavrilović je izrekao moguću zainteresovanost policijskih i sudskih činovnika, kao i veru da će knjiga dati povoda drugima da razmišljaju „o mnogim tamnim pojавама našega života socijalnog“ (Gavrilović, 1898: 304).⁶¹ U poslednjoj rečenici, Gavrilović pokazuje veliku vla-

⁶⁰ Sintagma *transitive affectivity* označava prenošenje emocija na čitaoce, a potiče od Susan Sontag; ovde je navedena prema: Butler, 2010: 68.

⁶¹ U jednom drugom listu, *Bosanskoj vili*, koji je izlazio u Sarajevu (u to vreme deo Austro-Ugarske monarhije), *Album* je u dva navrata najavljen u rubrici „Književne i kulturne bilješke“. Prvi put 15. maja 1898. kada se čitaoci pozivaju na pretplatu i iznosi neobičan podatak da će u toj „vrlo zanimljivoj“ knjizi „biti opisano 40 najzanimljivijih slučajeva, uzrok zločina i.t.d.“ (Anonim, 1898: 142). Pošto je u *Albumu* štampano 35 slučajeva, umesno je istražiti sledeća pitanja: razloge izostavljanja pet slučajeva, vrste počinjenih krivičnih dela, kao i mogućnosti pronalaženja tih slučajeva u rukopisu. Kasnije, u dvobroju za 15. i 30. oktobar, nekoliko puta

stitu uvredjenost albumskim jezikom, svojevrsnu odbojnost, napisavši: „Samo moramo napomenuti da je na jezik trebalo obratiti veću, mnogo veću pažnju“ (Gavrilović 1898, 304). Pošto jezik Popovićevog *Albuma* otkriva obrazovanu i načitanu osobu, koja je umela da koristi pero, može se postaviti pitanje da li je Gavriloviću zasmetala istina o brutalnosti u stvarnosti. Upravo Popovićevo insistiranje na istini deo je svojevrsne etike terora koja prenosi poraz humanosti bez ulepšavanja: donosi pobedu istine koja može pomoći da se uspostavi bolji, pravedniji, čovečniji poredak.

Etika terora priziva osjetljivost, saosećanje i odgovornost prema ženama-žrtvama, zapravo nastoji da „politički kultiviše emocije“ (Nussbaum, 2013: 3). Ta kultivacija se nažalost do danas u Srbiji slabo sprovodi, na primer, kroz obrazovanje, pri čemu je i javna politička kultura, posebno medija, negativna i nasilna, ne preusmerava strah.⁶² Saosećanje je trebalo da izazove reakciju, ali je reakcija izostajala; to je „pasivnost koja umrtvљuje osećanja“ (Sontag, 2003: 102).⁶³

Etika terora traži odgovor na pitanje „Ko je kriv?“. U tom smislu, mislim da je opravdana ideja Judith Shklar o liberalizmu straha koji obezbeđuje političku slobodu i kao cilj postavlja izbegavanje okrutnosti zarad dobrobiti građana (Shklar, 1989: 21-38). Shklar podseća da „sistemski strah čini slobodu nemogućom, on izvire iz institucionalne okrutnosti“ (Shklar, 1989: 29); zabrana okrutnosti je nužan uslov digniteta građana.

Recepција Popovićevog albuma

Zanimljiv je podatak da je Milutin A. Popović štampao ovu knjigu o svom trošku, nakon što je država odbila da mu pomogne u tome.⁶⁴ On je znao da moć pisanih reči može trajati dugo i da činjenice mogu da „prevaziđu lažnost u slobodnom društvu“ (Snajder, 2018: 60).

---

naglašava se zanimljivost knjige a ne pominju se zamerke jeziku (Anonim, 1898: 310). U periodu 1898-1900, u nekim drugim uglednim listovima, na primer, *Brankovo kolo* (Sremski Karlovci), *Zora* (Mostar), u rubrici za nove knjige, ova publikacija nije bila pomenuta.

⁶² Više o najnovijoj analizi izveštavanja medija o nasilju nad ženama u Srbiji videti u: Mršević, 2019.

⁶³ U knjizi o bolu, Susan Sontag podseća na tu vrstu usmerenja saosećanja (Sontag, 2003: 101-102).

⁶⁴ Prema usmenom razgovoru sa dr Draganom Miloradović, naučnicom iz istorijskog arhiva Požarevac, Arhiv Srbije čuva pisano molbu Milutina A. Popovića.

Za sada, ako se ne otkrije drugačije, znamo da Popovićev Album nije podstakao druge pisce u Srbiji da napišu nova, slična dokumentarno-literarna dela. Prema dostupnim bibliografijama, u Srbiji, nakon 1898. godine nisu objavljivani drugi albumi zatvorenica.

Popovićev album je bila prva i nažalost ostala je jedina takva knjiga u Srbiji.⁶⁵ Za istoriju i teoriju srpske književnosti, to znači da se žanr albuma zatvorenica nije ubolio. Za srpsko društvo, to znači nešto još dramatičnije: da se nove albumske istine o ženama i srpskom društvu nisu objavljivale, spoznавale niti povezivale sa prošlošću. Ovaj proces akutelizacije nam otkriva da društvo nije menjalo svest o sebi. Necirkulisanje ove knjige podrazumeva njeno nečitanje, a to dalje znači odsustvo *anticipacijske uloge osećanja* pri čitanju i delovanju čitalaca.⁶⁶ Jednostavno rečeno, blokiranje prenosa emotivnih iskustava zatvorenica odvodilo je blokiranju budućih reakcija čitalaca, njihovog razmišljanja, suđenja i delovanja; emocije nas „upozoravaju na implikacije mogućeg delovanja“ (Miall, 2011: 336).⁶⁷

Necirkulisanje albuma u javnosti značilo je da ta knjiga nije mogla da prenosi sliku o neustrašivim ženama koje su trpele porodično nasilje. Kod nasilnih muškaraca ta knjiga nije mogla da izaziva strah od žena. Isto tako, album nije mogao da prenosi strah od kazne onim ženama koje vrše krivična dela.

Ne zna se da li je i kako ova knjiga delovala na policiju i sudstvo. U dva glavna prestonička lista tih državnih organa, *Policajski glasnik* i *Branici*, Popovićeva knjiga se nije pominjala 1898. i 1899. godine, tj. u godinama nakon svog objavlјivanja. Ako je to tačno, onda se može reći da se nije gradila kultura koja ohrabruje saosećanje, koja ograničava i preusmerava strah. Suštinski, odbilo se da se misli o dobru svih ljudi, posebno onih najnezaštićenijih: ženama i deci. Država je odredila svoj odnos prema strahu, odnosno isključivanju. To je bio strah od istine, strah od prihvatanja stvarnosti, strah od promena, strah

⁶⁵ U srpskim novinama iz 1935. godine isticalo se da je *Album* prvo delo takve vrste u Srbiji (navedeno prema: Joksimović, 2014: 305).

⁶⁶ Prema knjizi inventara požarevačke biblioteke, jedan primerak ove „stare knjige“ nabavljen je 3. marta 1969. godine. Na knjizi je potpis Mil. Đ. Rankovića, sreskog načelnika, a na tom primerku nedostaje naslovna strana i originalne korice. Na ovom podatku zahvaljujem bibliotekarki savetnici Tatjani Živković iz Narodne biblioteke „Ilija M. Petrović“ u Požarevcu. Narodna biblioteka Srbije je svoj primerak nabavila od požarevačke biblioteke, no taj primerak je tek nedavno postao dostupan.

⁶⁷ Bergson je napominjao da osećanja posreduju između opažanja i delovanja (navedeno prema Miall, 2011: 336). Ovde bih dodala i sledeću napomenu. Početkom 2018. godine, prilikom organizovanja promocije drugog izdanja *Albuma* u Požarevcu, uprava ženskog zatvora je odbila predlog izdavača da se knjiga predstavi zatvorenicama.

od drugačijeg uređenja. Pošto su normativni tumači srpske književnosti idealizovali i pogrešno interpretirali realizam drugih pisaca tog doba, politika emocija se ni pomoću beletrističke literature nije usmeravala na drugačije odnose prema ženama niti na ispravljanje anomalija u društvu.

Zaključna razmatranja

U ovom radu analiziran je strah u albumu zatvorenica u Srbiji koji je 1898. godine objavio računovođa ženskog zatvora, Milutin A. Popović. U to vreme, ustaljen žanr albuma slavnih pojedinaca (nastao sa ciljem da se pamti, veliča i slavi nečiji lik zbog zasluga u društvu) dobija podvrstu u policijskoj službi, sa drugačijim ciljem. Fotografije zatvorenika i zatvorenica bile su praćene kratkim (krajnje svedenim) tekstom o specifičnim znacima prepoznavanja i zabeleženim nedelima, a radi lakšeg privođenja zakonu i pravdi. Od žanra nekih poznatih policijskih albuma u Švedskoj, Americi i Srbiji tog vremena, Popović je znatno odstupio razvijajući strukturu dokumentarnosti teme, strukturu narativnosti teksta, ali i strukturu politike emocija. Autor je zatvorenicama, ili dvostruko marginalizovanoj i ignorisanoj društvenoj grupi, dao status istorijskog subjekta. Složen preplet teksta, slike i matematike (statistike) građen je radi otkrivanja istine i izazivanja emotivnih reakcija kod čitalaca. Zbog toga je tekst ovog albuma napisan jezikom istine, ili svojevrsnim spojem etike i estetike terora i šoka.

U ovoj publikaciji, strah je predstavljen kao veoma složena emocija, koju ispoljavaju ljudi različitog uzrasta, pola i klase. Pokazuju ga izvršiteljke krivičnog dela, njihovi saučesnici, ponekad žrtve, pa i sam autor. Najveći broj slučajeva straha opisan je kod žena, što je i razumljivo s obzirom da su one glavni likovi *Albumu*. Najčešće je reč o ženama sa sela, siromašnoj i neobrazovanoj rodnoj klasi, koja nema građanskih prava ni slobodu odlučivanja. Suprotno većini kanonizovanih dela srpske književnosti tog doba, glavna tema u *Albumu* je tabu tema, opisivanje rodno zasnovanog nasilja prema ženama.

Popović je predstavio različite tipove straha i njihove podvrste. Često su opisani strahovi nad kojima se uspostavlja kontrola, ali postoje i suprotni primjeri, koji su u vezi sa nepoznatim posledicama zla. Metode zastrašivanja koriste i žene i muškarci. Brojne žene pokazuju promenljiv tip straha, onaj koji se menja u hrabrost. Uglavnom je opisan objektni tip straha koji usmerava ljude

---

na akciju. U *Albumu* su opisani i specifično ženski strahovi: trudnoća, abortus i silovanje otkrivaju vezu ženskog tela i represivnih društvenih normi patrijarhata 19. veka. Primeri silovanih devojčica i mladih žena otkrivaju politiku muškog sistema odnosa moći koja se vrši pomoću širokog spektra nasilja nad ženama: porodičnim i partnerskim nasiljem, prostitucijom. Silovatelji su često iz kruga porodice (očusi), a prikazan je i primer silovatelja iz više klase („jedan viđen gospodin“).

Najčešće prikazivani strahovi su strah od smrti i njegova varijanta - strah od mrtvog tela (leša). Potom slede strah od ideje zla, strah od nasilne smrti nevine osobe i moralni strah (koji prati osećanje krvicke). Ređe su opisani strah žena od povređivanja tela, strah muževa od žena, strah od nepoznatih ljudi, strah od nepoznate posledice zla, strah od zlih (urokljivih) očiju, strah od ružnog sna i strah od prirodne katastrofe. Autor *Albumu* opisivao je i različite izraze straha. Oni su retko vokalizovani govorom, moguće zato što strah nastupa neočekivano. Mnogo više su opisani udruženi telesni simptomi straha, njihovi intenziteti i različiti spektri anksioznosti. Takođe su opisani i izrazi hrabrosti. Prilikom opisa jednog od najužasnijih zločina unesen je humor, što je protumačeno kao nastojanje autora da se prevlada strah.

Politika straha u *Albumu* otkriva niz kontradiktornih veza: između nesigurnosti i privatnog prostora, zločina i humanosti, državnih institucija i bezakonja, etike žanra i njegovog terora. Za većinu prikazanih žena dom nije mesto sigurnosti i bezbednosti, već prostor životne ugroženosti, strahova i strahota, a zatvorsko područje se označava kao mesto mira, zadovoljstva i sreće. Ubistvom muževa-zlostavljača, žene brane pravo na svoj život i pokazuju nemogućnost drugačije vrste humanosti u društvu. Državne institucije ignoriraju ozbiljne društvene probleme, ne poštuju zakone, proizvode teror, čuvaju i štite vladavinu okrutnosti i nasilja. Poraz humanosti prenosi se pomoću istine bez ulepšavanja kako bi se uspostavio bolji, pravedniji i čovečniji poredak.

Grupisanjem slučajeva koji opisuju vezu rodno zasnovanog nasilja sa kriminalitetom žena koje iz pozicije žrtve prelaze u poziciju nasilnice stvara se specifična politička kohezija. Ona omogućava čitaocima da uvide postojanje izvesne rodne svesti o destruktivnoj moći žena i muškaraca, ali i upropastičenih života zajednice; uspostavlja prepoznavanje međuzavisnih veza članova društva i njegovih institucija.

U prvo vreme recepcije, hvalila se dokumentarnost knjige, ali se oštro kritikovao jezik, tj. način pisanja i opisivanja. Za razliku od kanonizovanih srpskih

pisaca tog doba Popović koristi jezik straha, šoka, jeze, provokacije i perverzije, a prikazuje više različitih iskustava zla i terora koje su žene trpele, a neka zla su i same činile. Analiza pokazuje da Popovićev jezik nije bio nepristojan i vulgaran, a ni prekomeren. To je bio uravnotežen, kultivisan i stilizovan jezik koji je, kao sastavni deo terora stvarnosti, morao biti jezik neskrivanja i neublažavanja. Izdvojeni su primeri jezičkog isticanja negativnih emocija: u opisima silovanja žena, kao i brutalnog fizičkog kažnjavanja slabih (dece, žena), pa i mrtvih tela (žena) autor je označavao muškarce kao „zveri”, markirajući ih kao generatore nečovečnosti.

Čini se da je šira recepcija *Album*a bila blokirana. Istraživačima iz 20. veka ova knjiga je bila nepoznata, a u novije vreme se prvi put pominje 2016. godine. Pionirska a nečitana i neproučena knjiga otvara pitanja o korekciji prethodnih saznanja iz prošlosti, ali i o mogućnostima daljeg prenosa politike emocija. *Album* ruši stereotipe o prošlosti srpskog društva i otkriva nekoliko različitih slučajeva političkog otpora žena i seksualnih sloboda.

Osmišljavanje ovog žanra kao složenog i multimedijalnog u saglasnosti je sa autorovim različitim naporima da dekonstruiše brojne slojeve stvarnog života i različite opasnosti. Autor pokazuje tragičnu vezu nehumanog i neuobičajenog društva, poziva na reakciju. Ova knjiga zato može da se tumači kao sredstvo kojim se, pomoću politike emocija, zagovara drugačiji humanizam prema ženama, pa je otuda moguće tumačiti autorovo specifično modifikovanje žanra.

Dalja istraživanja treba usmeriti na poređenje ovog albuma sa sličnim knjigama u zemlji i inostranstvu. Da li su u 19. veku postojala druga dokumentarna i beletristička književna dela, ilustracije, pozorišne predstave, kasnije i filmovi o strahovima zatvorenica? Zašto su nastala i kako su osmišljena? U kakvoj su vezi žanr, rod i opis straha? Može li se uspostaviti hijerarhija političkih vrednosti ovakvih predstavljanja? Ispitivanje privatnih i javnih arhiva moglo bi da pomogne razjašnjenju problema recepcije Popovićevog albuma i pitanju njegovog nastanka.

Na kraju 19. veka Milutin A. Popović je kritikovao srpske institucije što ne sude „po srcu i savesti”, osećajući da su emocije i odgovornost srž nacionalnog progresa. Iako danas znamo da su ključne obaveze emocija inkluzivnost, jednakost, oslobađanje od bede i ropstva, one se još uvek slabo i sporo kultivisu. Važne promene beleže se tek na početku 21. veka, zahvaljujući feminističkim istraživanjima, zalaganjima i akcijama.

Literatura

Album svetkovine dvadesetpetogodišnjeg književnog rada Jovana Jovanovića Zmaja (1874) Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija.

Album svetkovine dvadesetpetogodišnjice uspomene posvećenja za pravoslavnog episkopa dalmatinskoga Stefana Vit. Kneževića 17.maja 1878. (1878) Zadar: Pečatnja Iv. Vodicke.

Andringa, E., Schreier, M. (2004) How Literature Enters Life: An Introduction. *Poetics Today*, 2, str. 161-169.

Anonim (1898, 15. maj) *Album ženskih kažnjenika. Bosanska vila*, 9, str. 142.

Anonim (1898, 15. i 30. oktobar) *Album ženskih kaznenika u Srbiji. Bosanska vila*, 19/20, str. 310.

Anonim (1899, 20. novembar). Robijaške žene. *Policajski glasnik*, br. 47, str. 361-362.

Bergson, A. (1920) *O smehu: esej o značenju smešnoga*. Beograd: S. B. Cvijanović.

Bourke, J. (2007) *Fear: A Cultural History*. Berkeley: Counterpoint.

Butler, J. (2010) *Frames of War: When Is Life Grievable?* London, New York: Verso.

Dima, A. S. (1881) *Žene koje ubijaju i žene koje glasaju*. Beograd: Državna štamparija.

Đorđević, J. (2013) Kultura straha. *Kultura*, 140, str. 122-139.

Erić, Lj. (2007) *Rečnik straha*. Beograd: Arhipelag.

Felski, R. (2016) *Namjene književnosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Fevr, L. (2004) *Borba za istoriju*. Beograd: SKZ.

Gavrilović, A. (1898) Iz književnosti. *Iskra*, 19, str. 304.

Giljen, K. (1982) *Književnost kao sistem: ogledi o teoriji književne istorije*. Beograd: Nolit.

Gordon, T. M., Riger, S. (1991) *The Female Fear: The Social Cost of Rape*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Gymnich, M. (2012) Fiction of Fear: Representations of Fear in Anglophone Literature and Audiovisual Media. U: M. Gymnich (ur.) *Who's afraid of...?: Facets of Fear in Anglophone Literature and Film*. V&R unipress: Bon University Press, str. 7-27.

Joksimović, V. (2014) *Književnost požarevačkog kraja: od Grigorija Sinaita Mlađeg do Srboljuba Mitića*. Požarevac: Grad Požarevac.

Keen, S. (2011) Introduction: Narrative and the Emotions. *Poetics Today*, 32(1), str. 1-53.

Svetlana Tomić Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića

---

Krstić Mistridželović, I., Živković, J., Knežević Lukić, N., Miloradović, D., Zekavica, R., Radovanović, R. (prir.) (2016) *Kazneno-popravni zavodi u Srbiji. Primer Požarevačkog kaznenog zavoda (I)*. Požarevac: Istorijski arhiv, Beograd- Kriminalističko-policiska akademija.

Marcus, E. G. (2003) The Psychology of Emotions and Politics. U: D. O. Sears, L. Huddy, R. Jervis (ur.) *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford University Press, str. 182-208.

Miall, S. D. (2011) Emotions and the Structuring of Narrative Responses. *Poetics Today*, 32(2), str. 323–348.

Mršević, Z. (2019) *Nasilje mi: Mediji o nasilju nad ženama*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Nikolić-Ristanović, V. (2011) Rod i nasilje. U: I. Milojević, S. Markov (ur.) *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: ACIMSI, Mediterran Publishing, str. 337-347.

Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka istraživanja, Prometej.

Nussbaum, C. M. (2013) *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press.

Pi, B. (2010). Silovanje. U: B. Andrije, Ž. Boel (ur.) *Rečnik tela*. Beograd: Službeni glasnik, str. 403-405.

Popović, A. M. (1898) *Album Ženskog odelenja Požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom*. Požarevac: Štamparija Đorđa Naumovića.

Popović, A. M. (2017) *Zatvorenice: Album Ženskog odelenja Požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom*. Beograd: Laguna.

Pronk, T. (2012) Odakle su nam emocije? O etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije. U: A. Kapetanović (ur.) *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, str. 1-24.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika S-Š, knjiga 6 (1976) Novi Sad: Matica srpska.

Roterdamski, E. (1969) *Pohvala ludosti*. Beograd: Rad

Rummel, A. (2012) Romanticism, Anxiety and Dramatic Representation. U: M. Gymlich (ur.) *Who's afraid of...?: Facets of Fear in Anglophone Literature and Film*. V&R unipress: Bon University Press, str. 81-97.

-
- Sapiro, V. (2003) Theorizing Gender in Political Psychology Research. U: D. O. Sears, L. Huddy, R. Jervis (ur.) *Oxford Handbook of Political Psychology*. New York: Oxford University Press, str. 601-660.
- Scarry, E. (1985) *Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford University Press.
- Shklar, N. J. (1989) The Liberalism of Fear. U: N. L. Rosenblum (ur.) *Liberalism and the Moral Life*. Harvard University Press, str. 21-38.
- Snajder, T. (2018) *O tiraniji. Dvadeset pouka iz dvadesetog veka*. Beograd: Dosije.
- Sontag, S. (2003) *Regarding the Pain of Others*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Sutherland, J. (2011) *How Literature Works: 50 Key Concepts*. Oxford University Press.
- Svensen, Fr. H. L. (2008) *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Tomić, S. (2017) Zločin, žene i kazna (zatvorenice iz druge polovine 19. veka i kažnjenički sistem u Srbiji). U: Milutin A. Popović *Zatvorenice: Album Ženskog odeljenja Požarevačkog kaznenog zavoda sa statistikom*. Beograd: Laguna, str. 279-326.
- Tomić, S. (2018a) Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i proizvođenje budućnosti. Specijalni temat časopisa *Sociologija*, „Feminism, Knowledge Production and Social Change: Critical Perspectives from the Semiperiphery of Europe”, 1, str. 376-388.
- Tomić, S. (2018b) *Slavne i ignorisane: Ka kritičkoj kulturi pamćenja*. Beograd: Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike.
- Whitford, M. (1992) Rape: Political Perspectives. U: E. Wright (ur.) *Feminism and Psychoanalysis: A Critical Dictionary*. UK: Blackwell Publishers, str. 364-366.
- Зенкин, С. (2018) *Теория литературы: проблемы и результаты*. Москва: Новое литературное обозрение.

Internet izvori

- Ahmed, S. (2004) The Affective Politics of Fear. U: *The Cultural Politics of Emotions*. New York: Routledge, str. 62-82. Dostupno na: https://advocacyethicsanddesign.files.wordpress.com/2012/10/ahmed_the-affective-politics-of-fear.pdf, stranici pristupljeno 8.1.2019.
- Ashplant, T. G. (2018) Life Writing “from Below” in Europe: Authors, Archives, Avenues, Arenas. *European Journal of Life Writing*, 7, str. 10-48. Dostupno na: <http://ejlw.eu/article/view/237/444>, stranici pristupljeno 3.12. 2018.

Svetlana Tomić Vrste strahova, etika i estetika terora, i politika emocija u albumu zatvorenica Milutina A. Popovića

---

Byrnes, F. T. (1886) *Professional Criminals of America*. New York: Cassell & Company
Dostupno na: <https://archive.org/details/cu31924096989177/page/n11>, stranici pristupljeno 3.12. 2018.

Dahlgren, A. (2010) Dated Photographs: The Personal Photo Album as Visual and Textual Medium. *Photography & Culture*, 2, str. 175-194. Dostupno na: http://historiccamera.com/images2/annadahlgren/ebooks_2_ebooks_ebook.pdf, stranici pristupljeno 3.12. 2018.

Damjanović, A. (2007) Horor žanr u svetu konzumatornih psiholoških motiva. *Engrami*, 1-2, str. 53-64. Dostupno na: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0351-2665/2007/0351-26650702053D.pdf>, stranici pristupljeno 14.12. 2018.

Dragić, M. (2014) Koncept straha u srpskoj terminologiji. *Prilozi proučavanju jezika*, 45, str. 73-95. Dostupno na: <http://epub.ff.uns.ac.rs/index.php/ppj/article/view/1026/1039>, stranici pristupljeno 7.12.2018.

I. W. (2018, March 26) Why photograph outsiders? *Economist*. Dostupno na: <https://www.economist.com/prospero/2018/03/26/why-photograph-outsiders>, stranici pristupljeno 30.03.2018.

Ignjatović, T., Ileš, M., Delibašić, A. (2018) *Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje: priručnik za uključivanje tema rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja u nastavu i vannastavne aktivnosti srednjih škola*. Beograd: Autonomni ženski centar. Dostupno na: <https://www.womenngo.org.rs/publikacije/razvoj-dobrih-praksi/1399-nulta-tolerancija-na-rodno-zasnovano-nasilje-2018>, stranici pristupljeno 07.11.2020.

Jakić, M. (2016, 7. novembar) Strah je neophodan da bismo bili hrabri. *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/367284/Strah-je-neophodan-da-bismo-bili-hrabri>, stranici pristupljeno 30.03.2018.

Nikolić Ristanović, V., Ćopić, S. (prir.) (2017) *Viktimološko društvo Srbije: 20 godina zalaganja za prava svih žrtava*. Beograd: Prometej. Dostupno na: <http://www.vds.rs/File/VDS20GodinaZalaganjaZaPrava.pdf>, stranici pristupljeno 06.11.2020.

Parks, T. (2012, May 11) Fear and Literature. *The New York Review of Books*. Dostupno na: <https://www.nybooks.com/daily/2012/05/11/fear-literature/>, stranici pristupljeno 27.12.2018.

Rađenović, Lj. (2016) Problem tuđih svesti i psihološki pojmovi. *Theoria*, 3, str. 49-63. Dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0351-2274/2016/0351-22741603049R.pdf>, stranici pristupljeno 7.12. 2018.

Rudas-Grodzka, M. (2020) Bronisława Waligórska Dreaming. Special Issue English Edition: Convention and Revolution, M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Nasiłowska, K. Krasuska, and E. Kolinko (ur.) *Teksty Drugie*, 1, str. 140-163. Dostupno

---

na : <http://tekstydrugie.pl/wp-content/uploads/2020/07/teksty-drugie-tom-1.2020.pdf>, stranici pristupljeno 23.09.2020.

Tomić, S. (2014) *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike. Dostupno na : https://www.academia.edu/7800874/Realizam_i_stvarnost_nova_tuma%C4%8Denja_proze_srpskog_realizma_iz_rodne_perspektive_www_fsj_edu_rs_fajlovi_Svetlana3_print_pdf, stranici pristupljeno 23.09.2020.

Westermayr, J. A. (1915) The Psychology of Fear. Considered in its Relation to Human Conduct. *The Open Court*, 4, str. 250-255. Dostupno na: <https://opensiuc.lib.siu.edu/ocj/vol1915/iss4/5/>, stranici pristupljeno 12.12. 2018.

SVETLANA TOMIĆ*

Types of Fear, Ethics and Aesthetics of Terror, and the Politics of Emotions in the Album of Female Prisoners by Milutin A. Popović

Eventhough the number of neuroscience studies has grown from the late 20th century, the topic of fear in Serbian literature of the second half of the 19th cenutry has rarely been separately researched. For this analisys, the author has chosen an unusual book in which, unlikely to Serbian novels of the time, fear was often described. It is the first book of the stories about Serbian female convicts of the 19th cenutry *The Album of the Women's Ward of Prison in Požarevac with Statistics* (1898) by Milutin A. Popović. Contrary to some Serbian, Swedish (1861) and American (1886) albuma of the time, Popović narrated crimes and someties wrote confessions derived directly from the female prisoners.

The purpose of this paper is to analyse fear, conditioned by time and space, its vocal, facial and body expressions, as well as personal reactions. In this interdisciplinary research the author has integrated perspectives and methods from the Theory of Literature and Affective Narratology, Comparative Literature, History of Serbian Society and Literature, Psychology, Political Psychology, Philosophy and to some

---

* Dr Svetlana Tomić is an Associate Professor at the Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University, Belgrade, Serbia. E-mail: tomic.svetlana@gmail.com

extent Linguistics (Cognitive Semantics). It is argued that the author's insistence on truth was the part of terrorethics, of causing fear and shock. It establishes the triumph of truth without beautifying, calling for sensibility, compassion and responsibility, in order to improve society.

The results of the investigation show that in *Album* fear is presented as a complex emotion. It appears as an act of defense, but also as a form of manipulation. Fear is often connected to women and it turned to courage. The fear of death and the fear of a dead human body are the most frequently described fears. The author also described gender-specific fear of pregnancy, abortion, and rape. The *Album* breaks stereotypes of the past Serbian society and reveals different cases of women's political resistance and sexual freedom.

In the *Album*, fear is rarely vocally expressed, rather it manifests through different bodily symptoms, their intensity and spectrum. In describing one of the cruelest crimes, the author included humor as a mean of defense and fear control. Emotional geography reveals a paradox: a home is a place of terror and life threat, while a prison emerges as an area of joy and security. Moreover, the book describes two key generators of the politics of emotions. One is made by the systematic violence of a patriarchal society toward women, and the other one by inadequate institutions which ignore serious social problems. The language of fear, shock, horror, provocation and perversion and the aesthetics of the genre is interpreted as a part of the author's efforts for readers to feel terror of *psycho-physiological mechanisms of pain*, and to make new connections with the society and its culture. The creation of a complex and multimedia genre of the album is in accordance with the author's multiple efforts to deconstruct the layers of real life and its different dangers, calling for counteractions, and showing the tragic link between inhumane and unordered society.

Keywords: registers of the prisoners, albums, album of female prisoners, fear, nineteenth century.

TEMIDA

2020, vol. 23, br. 3, str. 407-418

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2003407P>

Pregledni rad

Primljen: 31.8.2020.

Odobreno za štampu: 23.11.2020.

Psihološke intervencije u krizi sa žrtvama pandemije korona virusa

NIKOLA M. PETROVIĆ*

NINA LALEVIĆ

Ovaj rad bavi se psihološkim kriznim intervencijama u radu sa žrtvama korona virusa, pri čemu se pod žrtvama smatraju svi oboleli, ali i celo građanstvo koje je izloženo potencijalnoj opasnosti zaražavanja. U radu se, najpre, razmatraju psihičke posledice pandemije na ljude, a zatim i specifičnosti kriznih intervencija u vreme pandemije. Predmet ovog rada je analiza adekvatnosti najčešće preporučene psihološke krizne intervencije, pod nazivom psihološka prva pomoć, za ovu globalnu krizu. Autori predlažu izvesne modifikacione intervencije koje bi se mogle pokazati važnim u narednom periodu, pošto se kraj pandemije još ne nazire.

Ključne reči: pandemija, korona virus, psihološke krizne intervencije, prva pomoć.

Uvod

Krajem decembra 2019. godine u kineskom gradu Vuhan, uočeni su prvi slučajevi pacijenata sa kliničkom slikom upale pluća nepoznatog porekla. Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je 23. januara 2020. godine potvrdila prenos ovog virusa sa čoveka na čoveka, a globalnu pandemiju je proglašila 11. marta 2020. godine. Danas je gotovo ceo svet zahvaćen ovim virusom, posebno zato što se prenosi relativno lako (Gandhi, Yokoe, Havlir, 2020). Pan-

* Dr Nikola Petrović je docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: nikola.petrovic@f.bg.ac.rs.

Nina Lalević je master psihološkinja. E-mail: ninalalevic3@gmail.com.

demija koronavirusa promenila je život na planeti. Republika Srbija nije pogodjena kao neke druge zemlje, poput Kine, Italije, Španije ili Sjedinjenih Američkih Država, ali je tokom prvog talasa uvedeno vanredno stanje, a 18. marta 2020. godine i zabrana kretanja na javnim mestima u popodnevnim satima i vikendom, pri čemu su mere bile strožije za ljudе starije od 65 godina.¹ Pored toga, zatvorene su škole, restorani, bioskopi, pozorišta, parkovi, odnosno mnoge lokacije i ustanove koje su bile sastavni deo naše svakodnevnice. Strah od zaraze i odlaska u bolnicu ili improvizovanu halu, nedostatak zaštitnih maski i sredstava za dezinfekciju, redovi ispred supermarketa, apoteka, zatvaranje granica i konstantne tačne i netačne vesti, koje su se širile putem televizije i društvenih mreža (tzv. infodemija), sigurno su uticale na mentalno zdravlje stanovništva, što potvrđuju iskustva u drugim državama (na primer, Gao i dr., 2020; Ozamiz-Etxebarria i dr., 2020; Serafini i dr., 2020; Torales i dr., 2020). Najveći stresori su verovatno bili strah od same bolesti, odnosno potencijalne smrti, izolacija zbog naredbe o ostajanju kod kuće i finansijske poteškoće za mnoge koji su morali zatvoriti svoj biznis ili za one koji su izgubili posao. Infektivne bolesti kao kriza razlikuju se od drugih kriza po tome što se ljudi ne brinu samo za svoj život, već se mogu brinuti i za živote bližnjih, u ovom slučaju uglavnom starijih članova porodice.

Pošto su predmet ovog rada načini na koje se ljudima koji su pretrpeli posledice po zdravlje zbog pandemije može pomoći psihološkim intervencijama, neophodno je da prvo utvrđimo ko su žrtve korona virusa. Pre svega, to su ljudi koji su se zarazili, bilo da su bili ozbiljno životno ugroženi ili asimptomatski nosioci virusa. Iako posledice možda nisu vidljive kod asimptomatskih nosilaca virusa u prvim danima nakon infekcije, istraživanja pokazuju da mnogi imaju posledice po različite organe, poput srca (Puntmann i dr., 2020), bubrega (Hirsch i dr., 2020) ili jetre (Fan i dr., 2020). Pored toga, oni su mogli da zaraze druge. Pored direktno zaraženih, i članovi njihovih porodica mogu da se posmatraju kao žrtve. Međutim, kao i u slučaju bombardovanja iz 1999. godine, kada je skoro cela populacija Srbije bila žrtva rata, sada je to ponovo slučaj, iako se ove dve situacije značajno razlikuju (na primer, sada je „neprijatelj“ nevidljiv). Iako je tokom drugog talasa korona virusa država odlučila, nakon protesta građana, da ne zaoštrava mere kontrole u smislu policijskog časa, i dalje su mnogi aspekti naših života izmenjeni (na primer, obavezno

---

¹ Uredba o merama za vreme vanrednog stanja. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2020/31/1/reg>, stranici pristupljeno 20.10.2020.

nošenje zaštitnih maski, rad od kuće, zabrana okupljanja većeg broja ljudi i slično), što može da vodi dosadi, besu i osećaju da nam je sloboda ograničena. Posebno pogodjene kategorije ljudi su i osobe na prvoj liniji pružanja pomoći, kao što su zdravstveni radnici, koji se mogu lakše zaraziti i koji, zbog obima posla koji je pandemija prouzrokovala, mogu „sagoreti“, potom osobe koje imaju drugu težu bolest (na primer, karcinom) i koje su u povećanom riziku od ovog virusa, žrtve nasilja u porodici koje su ostale „zaglavljene“ sa nasilnicima u kući, „kolateralne“ žrtve (na primer, ljudi kojima je bila potrebna hitna operacija na koju nisu mogli otići), osobe čiji je član porodice u bolnici priključen na respirator, kao i osobe koje su izgubile primanja. Za potrebe ovog rada, možemo reći da su žrtve korona virusa (pored umrlih i njihovih porodica) oni koji su zbog pandemije pretrpeli ili trpe fizičke (gušenje, bolovi u mišićima, kašalj), materijalne (gubitak novca) ili psihičke posledice (strah, stres, stigma, usamljenost, opsativno pranje ruku, depresija), s tim što je fokus psiholoških intervencija, pre svega, usmeren na ljudе koji pokazuju znake negativnih psihičkih posledica, odnosno one kojima je potrebna podrška.

Cilj ovog rada je da se analiziraju intervencije u krizi u vreme pandemije, sa posebnim naglaskom na psihološku prvu pomoć. Fokus je stavljen na načine na koje se ova intervencija može modifikovati u cilju povećavanja njene efikasnosti.

Psihičke posledice pandemije i mera za njeno sprečavanje po žrtve

Sprovodenje bihevioralnih restrikcija, odnosno sprečavanje slobodnog kretanja, uvođenje ograničenja poslovanja i zahtevi za praktikovanjem fizičkog distanciranja imaju posledice po mentalno zdravlje. Fizičko distanciranje i karantin, nesumnjivo, predstavljaju važan izvor stresa, posebno za decu i adolescente, osobe sa invaliditetom i mentalnim poremećajima, kao i starije ljudе. Primera radi, starije osobe koje pate od depresije ili demencije, u ovakim situacijama neretko postaju anksiozni, lјuti ili agitirani (Jiloha, 2020). Usamljenost ljudi koji su izolovani zbog policijskog časa ili zato što se nalaze u karantinu doprinosi depresivnom raspoloženju, a to potencijalno može voditi i samoubistvu (Gunnell i dr., 2020). Istraživanja pokazuju da su za vreme pandemije među opštom populacijom zabeleženi simptomi depresije, anksiozno-

sti i stresa (Ho, Chee, Ho, 2020). Upravo neodređenost i slaba predvidljivost korona virusa, pored pretnji po fizičko zdravlje, predstavljaju značajne pretnje po mentalno zdravlje, posebno u vidu pojačanog straha (Li i dr., 2020). Tokom globalne pandemije anksioznost je prisutna i kod osoba koje ranije nisu imale mentalne poteškoće ove vrste (Shigemura i dr., 2020). Domaća istraživanja pokazuju da se najviše plaše oni koji se najviše informišu (Jovančević, Milićević, 2020), ali i da ljudi ne veruju medijima kada govore o pandemiji (Ivanović i dr., 2020). Svedoci smo i sve većeg širenja različitih teorija zavere o korona virusu, što sigurno izaziva još veću konfuziju kod ljudi (Teovanović i dr., 2020).

Specifičnosti kriznog intervenisanja tokom pandemije

Psihološke krizne intervencije predstavljaju skup postupaka pomoći kojih se, nakon kriznih događaja, ljudima nastoji pomoći da lakše prevladaju ono što su doživeli. Cilj intervencija je pružanje podrške radi ponovnog sticanja osećaja autonomije i kontrole nad životom (tj. stabilizacija), čime se smanjuje osećaj bespomoćnosti. Intervencije u krizi ubrajaju se u preventivne postupke, što znači da se pomoći njih nastoji sprečiti pojava težih i dugotrajnijih psihičkih posledica. U toku ovako velike globalne krize, ove intervencije su od izuzetnog značaja. Psihološka prva pomoć, kao trenutno najkorišćenija intervencija u krizi posle velikih katastrofa (na primer, poplava, požara, uragana, zemljotresa), pružana je uglavnom uživo (Minihan i dr., 2020). To bi, u ovom slučaju, značilo da pomagači moraju otici u bolnicu ili nečiji dom kako bi pričali sa žrtvama i na taj način rizikovali da se zaraze. Do sada već postoji tradicija pružanja intervencija u krizi putem telefona i onlajn, putem Skype-a, chat-a, mejla, uglavnom za pomoći suicidalnim osobama i žrtvama nasilja. Pri tome, mlađe osobe su te koje češće koriste onlajn servise (Gilat, Shahar, 2007), a globalna pandemija je sada praktično onemogućila bilo koji drugi bezbedni vid psihološkog intervenisanja i po pomagače i po žrtve. Dakle, pomagači su morali da ovladaju različitim tehnologijama, odnosno aplikacijama za kompjuter i mobilne telefone, kako bi efikasno mogli da pružaju pomoć. O ovom prebacivanju usluga iz oblasti mentalnog zdravlja u digitalni prostor možemo govoriti i kao o novoj revoluciji u oblasti mentalnog zdravlja (Taylor, Fitzsimmons-Craft, Graham, 2020).

Psihološka prva pomoć u pandemiji – Šta je potrebno modifikovati?

Psihološka prva pomoć je relativno nova vrsta sistematske intervencije u krizi. Osmišljena od strane Nacionalnog centra za posttraumatske stresne poremećaje u Sjedinjenim Američkim Državama 2006. godine, vrlo brzo je stekla popularnost, posebno zato što su je preporučili Svetska zdravstvena organizacija i Crveni krst. U našoj zemlji je ovaj pristup prvi put u širem obimu primenjen tokom katastrofalnih poplava 2014. godine (Pavić, 2014, RTV, 2014). Ovaj pristup jeste preporučen i često korišćen širom sveta i sada tokom pandemije (Minihan i dr., 2020), ali, nažalost, bez dokaza koji bi poduprli tvrdnju da je efikasan (McCart i dr., 2020). Međutim, ima prvih naznaka da u modifikованoj varijanti (kombinovanoj u većoj meri sa kognitivno bihevioralnom terapijom) daje rezultate sa ljudima koji su zaraženi korona virusom (Satoudeh i dr., 2020). Ono što se zasigurno zna je da je psihološka prva pomoć osmišljena na osnovu različitih istraživanja, zdravorazumskih stavova autora intervencije o tome šta je korisno i dotadašnjih dobroih praksi, kao i da nije škodljiva.

Psihološka prva pomoć je jednostavna, neinvazivna i suportativna intervencija namenjena utvrđivanju potreba i briga žrtava, pružanju praktične pomoći, ohrabrvanju, smirivanju, kao i pomaganju ljudima da dođu do informacija, usluga i socijalne podrške (što zahteva i određeni stepen pripreme pomagača, u smislu prikupljanja informacija) (Brymer i dr., 2006). Nakon pripreme same intervencije (u ovom slučaju saznavanja neophodnih informacija o bolesti i o tome gde korisnici mogu dobiti adekvatnu pomoć), uspostavlja se kontakt, a onda sledi aktivno slušanje, smirivanje korisnika, pomaganje u prevladavanju i давање praktičnih informacija (Crveni krst, 2017). Intervenciju odlikuje briga o žrtvama, iskazivanje empatije i aktivno slušanje, ali bez insistiranja da osoba govori i bez interpretiranja reči žrtava. Istovremeno, tokom intervencije se normalizuju emocije žrtava, kao što je, na primer, briga ili strah povodom virusa. Ciljevi ovog pristupa su višestruki: rasterećenje, mogućnost izražavanja osećanja, prilagođavanje ponašanja i odnosa situaciji koja je promenjena, ponovno uspostavljanje socijalnih sistema (na primer, druženje sa ukućanima ili onlajn druženje sa prijateljima u uslovima izolacije) i tako dalje. (Brymer i dr., 2006).

Ono što je posebno specifično za situaciju pandemije korona virusom je to što su i pomagači žrtve cele situacije, što znači da i oni mogu imati brigu za

svoje zdravlje, bolesnog člana porodice ili im je bliska osoba umrla od posledica virusa. Upravo iz ovog razloga pomagači moraju voditi računa o svojoj emocionalnoj stabilnosti i posvetiti dovoljno vremena aktivnostima koje će im dati energiju za ovu vrstu rada. Pošto se intervencija pruža preko telefona ili onlajn potrebno je pričati polako, razgovetno i smireno, posebno ako je žrtva uzbudjena. Takođe, za situaciju pandemije je specifična vrlo mala mogućnost kontrole od strane pojedinca, što znači da je potrebno tokom intervencije staviti fokus na ono što se može kontrolisati, odnosno šta osoba može da uradi (International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2020). Tokom intervencije ljudima se može davati nada, ispravne informacije o virusu, uputstva za relaksaciju, ideje za organizovanje života u izolaciji i za aktivne načine prevladavanja stresa i slično. Isto tako, ukoliko je iz bilo kog razloga nekome potrebna ozbiljnija pomoć, potrebno je uputiti takvu osobu na relevantnu instituciju ili organizaciju koja im može pomoći (International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2020).

Imajući u vidu da je ova intervencija prevashodno osmišljena za rad sa žrtvama uživo, u izmenjenim uslovima usled pandemije, najpre je potrebno unaprediti standarde rada, jer pružanje intervencija u krizi ljudima preko interneta podrazumeva određene rizike. Pre svega, tu je pitanje poverljivosti. S obzirom na moguću nižu informisanost pomagača i žrtava o bezbednosti na internetu i aplikacijama, pitanje je mogu li pomagači proceniti da li je komunikacija zaštićena na adekvatan način, čak i ako se žrtva nije predstavila (anonimnost korisnika može biti prihvaćena u ovoj vrsti pružanja pomoći). Takođe, pošto su i pomagači i žrtve najčešće kod svoje kuće dok intervencija traje, pitanje je kako obezbediti privatnost i onemogućiti ukućane i sa jedne i sa druge strane da čuju razgovor. Prilikom komunikacije putem interneta, zbog lošeg signala, dešavaju se prekidi koji mogu voditi nesporazumima, ali i zbutiti, posebno starije žrtve, koje slabo rukuju modernom tehnologijom, pa je neophodno dati praktična uputstva (na primer, šta uraditi ako dođe do prekida veze). Na kraju, postavlja se i pitanje koliko dobro pomagač može onlajn putem proceniti da li se žrtva nalazi u nekoj vrsti rizika (na primer, od suicida, nasilja u porodici i slično), a ova procena je veoma važna (Stašević-Karličić i dr., 2020). Pored problema poverljivosti tu je i problem zloupotrebe. Nekada se ljudi javljaju ne kako bi dobili pomoć već sa neprimerenim namerama koje bi mogle da uznemire ili iznerviraju pomagače (Weatherall i dr., 2016). Iz ovog razloga je važno postaviti granice i objasniti da je to profesionalan odnos i

---

ograničena vrsta pomoći u smislu forme i trajanja. Kada se završi intervencija, posao ne mora biti završen jer se žrtva pomagaču može javiti ponovo, a ponekad je dobro proveriti i kako se žrtva oseća nakon nekog vremena posle intervencije ili da li se obratila za drugu vrstu pomoći na koju je upućena (na primer, urgentna psihijatrijska služba).

Kako bi prva psihološka pomoć bila još efikasnija, verovatno je potrebno modifikovati je sa elementima kognitivno bihevioralne terapije (KBT), koja se pokazala kao vrlo efikasna u radu sa ljudima sa najrazličitijim problemima, posebno u krizi. Nažalost, iz studije Satoudeh-a i saradnika nije bilo moguće utvrditi na koji način su integrirali prvu psihološku pomoć sa kognitivno bihevioralnim pristupom (Satoudeh i dr., 2020), ali na osnovu do sada potvrđeno efikasnih kognitivno bihevioralnih tehnika u radu sa ljudima u krizi možemo preporučiti nekoliko dopuna, koje ne bi bilo teško inkorporirati niti obučiti pomagače da ih koriste. To su, pre svega, bihevioralna aktivacija, majndfulness i neki jednostavni oblici kognitivnog restrukturiranja.

Cilj bihevioralne aktivacije je da pomogne osobi da bude aktivnija i da obogati svoj životni kontekst. Planiranje obaveza i zabavnih aktivnosti je veoma važna preventivna mera protiv depresivnog raspoloženja. Potpuno je jasno zašto bi u kontekstu karantina, izolacije, policijskog časa i sličnih okolnosti koje je donela pandemija, bilo važno koristiti ovaj oblik intervencije. Ono što joj ide u prilog je kratka obuka za pomagače (Ekers, Dawson, Bailey, 2013), kao i dokazana efikasnost (Ekers i dr., 2014). Kada je u pitanju majndfulness, odnosno tehnika svesnog obraćanja pažnje na sadašnji trenutak, već je bilo pokušaja da se on kombinuje sa psihološkom prvom pomoći u grupnom kontekstu (Hechanova, Ramos, Waelde, 2015). Kada osoba oseća da gubi kontrolu nad situacijom, a to može biti česta pojava za vreme pandemije, majndfulness vraća fokus na „ovde i sada” i pomaže ljudima da, fokusiranjem na dah i osete koji im dolaze preko čula, prekinu tok misli koji vodi u anksioznost i brigu. Majndfulness se može relativno lako savladati, a istraživanja pokazuju da je efikasan, čak i kada pomagač intervenciju sprovodi onlajn (Spijkerman, Pots, Bohlmeijer, 2016). Na kraju dolazimo i do jednostavnih formi kognitivnog restrukturisanja koje su se odavno pokazale efikasnim u smanjivanju nivoa brige (Robinson, 1989). Sa žrtvama pandemije mogu se oprezno koristiti neka pitanja koja bi dovela u pitanje nezdrava uverenja kojih se osobe drže, poput uverenja da ne mogu podneti izolaciju. Pomagač bi, u takvim situacijama, pokušao da navede osobu da uvidi da ipak može podneti neprijatnost

izolacije, iako joj to teško pada, kao i da je već podnosi čim je i dalje živa, istovremeno pokušavajući da ohrabri osobu da preuzme kontrolu nad stvarima nad kojima može da ima kontrolu. Navedene tri dodatne intervencije bi bile značajan dodatak postojećem protokolu prve psihološke pomoći i to u delu smirivanja i pomoći pri prevladavanju, jer su bazirane na dokazima, lako primenljive u onlajn uslovima i jednostavne za primenu. Ipak, moguće je da bi u nekim slučajevima bile kontraindikovane, na primer, sa psihotičnim korisnicima, gde bi fokus intervencije bio na nečemu drugom i motivisanju da se potraži psihijatrijska pomoć.

Zaključak

Kakve zaključke možemo izvući? Pre svega, da bi prva psihološka pomoć bila u potpunosti adekvatna za situaciju pandemije, bilo bi korisno dopuniti neke delove intervencije tehnikama iz kognitivno bihevioralne terapije, ali i sprovesti dodatna istraživanja o efikasnosti ovog tipa intervencije, kako bi se utvrdilo šta je „lekovito”, šta je potrebno modifikovati i kako bolje evaluirati ishode. Psihološka prva pomoć je obećavajuća nova intervencija koja zaista može dati pozitivne ishode u ovim teškim vremenima i prevenirati ozbiljnije psihičke probleme mnogih ljudi, što olakšava i rad zdravstvenog sistema i smanjuje troškove. S obzirom na to da ovu vrstu podrške mogu pružati i obučeni paraprofesionalci² uz superviziju iskusnijih praktičara, to je velika prednost, imajući u vidu relativno mali broj psihologa, psihijatara (B. C., 2020)³ i psihoterapeuta⁴ u našoj zemlji u odnosu na ukupan broj stanovnika. Pošto se pandemiji, nažalost, još ne nazire kraj, a što duže traje krizna situacija šanse za negativno delovanje na mentalno zdravlje populacije rastu, potrebno je planirati da će ovakve intervencije biti potrebne u još većem obimu. Naravno, intervencije u krizi su samo „prva linija odbrane”. Mnogim ljudima u ovoj krizi je potrebna ozbiljnija vrsta pomoći, kao što je psihoterapija ili farmakoterapija, na koje je potrebno uputiti osobe kojima je takva pomoć potrebna.

² Korišćenje paraprofesionalaca nije nova stvar u radu službi za žrtve koje su pružale pomoć i tokom pandemije.

³ Videti na: <https://www.danas.rs/drustvo/u-srbiji-13-psihijatara-na-100-000-stanovnika/>, stranici pristupljeno 12.10.2020.

⁴ Videti na: <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/147380/Nedostaje-nam-6000-psihoterapeuta-gradjane-lece-laici.html>, stranici pristupljeno 12.10.2020.

Literatura

- Brymer, M., Jacobs, A., Layne, C., Pynoos, R., Ruzek, J., Steinberg, A., Vernberg, E., Watson, P. (2006) *Psychological First Aid. Field Operations Guide* (2nd edition). Los Angeles: National Child Traumatic Stress Network.
- Crveni krst (2017) *Psihološka prva pomoć: Vodič za terenske radnike*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Ekers, D., Dawson, M., Bailey, E. (2013) Dissemination of Behavioural Activation for Depression to Mental Health Nurses: Training Evaluation and Benchmarked Clinical Outcomes. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 2, str. 186-192.
- Ekers, D., Webster, L., Van Straten, A., Cuijpers, P., Richards, D., Gilbody, S. (2014) Behavioural Activation for Depression: An Update of Meta-analysis of Effectiveness and Sub Group Analysis. *PloS One*, 6, str. e100100.
- Fan, Z., Chen, L., Li, J., Cheng, X., Yang, J., Tian, C., Zhang, Y., Huang, S., Liu, Z., Cheng, J. (2020) Clinical Features of COVID-19-Related Liver Functional Abnormality. *Clinical Gastroenterology and Hepatology: The Official Clinical Practice Journal of the American Gastroenterological Association*, 7, str. 1561-1566.
- Gandhi, M., Yokoe, D., Havlir, D. (2020) Asymptomatic Transmission, the Achilles' Heel of Current Strategies to Control Covid-19. *The New England Journal of Medicine*, 22, str. 2158-2160.
- Gao, J., Zheng, P., Jia, Y., Chen, H., Mao, Y., Chen, S., Wang, Y., Fu, H., Dai, J. (2020) Mental Health Problems and Social Media Exposure During COVID-19 Outbreak. *PloS one*, 4, str. e0231924.
- Gilat, I., Shahar, G. (2007) Emotional First Aid for a Suicide Crisis: Comparison between Telephonic Hotline and Internet. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 1, str. 12-18.
- Gunnell, D., Appleby, L., Arensman, E., Hawton, K., John, A., Kapur, N., Khan, M., O'Connor, R. C., Pirkis, J., COVID-19 Suicide Prevention Research Collaboration (2020) Suicide Risk and Prevention During the COVID-19 Pandemic. *The Lancet Psychiatry*, 6, str. 468-471.
- Hechanova, M., Ramos, P., Waelde, L. (2015) Group-based Mindfulness-informed Psychological First Aid after Typhoon Haiyan. *Disaster Prevention and Management*, 5, str. 610-618.
- Hirsch, J., Ng, J., Ross, D., Sharma, P., Shah, H., Barnett, R., Hazzan, A., Fishbane, S., Jhaveri, K., Northwell COVID-19 Research Consortium, Northwell Nephrology COVID-

Nikola M. Petrović, Nina Lalević Psihološke intervencije u krizi sa žrtvama pandemije korona virusa

---

19 Research Consortium (2020) Acute Kidney Injury in Patients Hospitalized with COVID-19. *Kidney International*, 1, str. 209-218.

Ho, C., Chee, C., Ho, R. (2020) Mental Health Strategies to Combat the Psychological Impact of COVID-19 Beyond Paranoia and Panic. *Annals of the Academy of Medicine Singapore*, 3, str. 155-160.

Li, S., Wang, Y., Xue, J., Zhao, N., Zhu, T. (2020) The Impact of COVID-19 Epidemic Declaration on Psychological Consequences: A Study on Active Weibo Users. *International Journal of Environmental research and Public health*, 6, str. 2032.

Ivanović, M., Đorđević, M., Klarić, A., Mikanović, F., Nikolić, K., Perić, T., Savić, T., Steljić, K., Subotić, L., Todorović, M., Todorovski, I., Totić, B. (2020) Serbian Citizens' Opinion on the COVID-19 Epidemic. *South Eastern European Journal of Public Health*, 1, str. 1-11.

Jiloha, R. C. (2020) COVID-19 and Mental Health. *Epidemiology International*, 1, str. 7-9.

Jovančević, A., Miličević, N. (2020) Optimism-pessimism, Conspiracy Theories and General Trust as Factors Contributing to COVID-19 Related Behavior - A Cross-cultural Study. *Personality and Individual Differences*, 1, str. 110216.

McCart, M., Chapman, J., Zajac, K., Rheingold, A. (2020) Community-based Randomized Controlled Trial of Psychological First Aid with Crime Victims. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 8, str. 681-695.

Minihan, E., Gavin, B., Kelly, B., McNicholas, F. (2020) Covid-19, Mental Health and Psychological First Aid. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 1, str. 1-12.

Ozamiz-Etxebarria, N., Dosil-Santamaría, M., Picaza-Gorrochategui, M., Idoiaga-Mondragon, N. (2020) Stress, Anxiety, and Depression Levels in the Initial Stage of the COVID-19 Outbreak in a Population Sample in the Northern Spain. *Cadernos de saude publica*, 4, str. e00054020.

Puntmann, V. O., Carerj, M. L., Wieters, I., Fahim, M., Arendt, C., Hoffmann, J., Shchendrygina, A., Escher, F., Vasa-Nicotera, M., Zeiher, A. M., Vehreschild, M., Nagel, E. (2020) Outcomes of Cardiovascular Magnetic Resonance Imaging in Patients Recently Recovered From Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). *JAMA cardiology*, str. e203557. doi:10.1001/jamacardio.2020.3557

Robinson, E. (1989) The Relative Effectiveness of Cognitive Restructuring and Coping Desensitization in the Treatment of Self-reported Worry. *Journal of Anxiety Disorders*, 4, str. 197-207.

Satoudeh, H., Alavi, S., Akbari, Z., Jannatifard, F., Artounian, V. (2020) The Effect of Brief Crisis Intervention Package on Improving Quality of Life and Mental Health in Patients with COVID-19. *Iranian Journal of Psychiatry*, 3, str. 205-212.

Serafini, G., Parmigiani, B., Amerio, A., Aguglia, A., Sher, L., Amore, M. (2020) The Psychological Impact of COVID-19 on the Mental Health in the General Population. *QJM: An International Journal of Medicine*, 8, str. 531-537.

Shigemura, J., Ursano, R. J., Morganstein, J. C., Kurosawa, M., Benedek, D. M. (2020) Public Responses to the Novel 2019 Coronavirus (2019-nCoV) in Japan: Mental Health Consequences and Target Populations. *Psychiatry and Clinical neurosciences*, 4, str. 281-282.

Spijker, M., Pots, W., Bohlmeijer, E. (2016) Effectiveness of Online Mindfulness-based Interventions in Improving Mental Health: A Review and Meta-analysis of Randomised Controlled Trials. *Clinical Psychology Review*, 45, str. 102-114.

Stašević-Karličić, I., Đorđević, V., Stašević, M., Subotić, T., Filipović, Z., Ignjatović-Ristić, D., Janjić V. (2020) Unapređenje službi za mentalno zdravlje tokom epidemije COVID-19 u Srbiji. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 5-6, str. 379-382.

Taylor, C., Fitzsimmons-Craft, E., Graham, A. (2020) Digital Technology can Revolutionize Mental Health Services Delivery: The COVID-19 Crisis as a Catalyst for Change. *The International Journal of Eating disorders*, 7, str. 1155-1157.

Torales, J., O'Higgins, M., Castaldelli-Maia, J. M., Ventriglio, A. (2020) The Outbreak of COVID-19 Coronavirus and its Impact on Global Mental Health. *The International Journal of Social Psychiatry*, 4, str. 317-320.

Weatherall, A., Danby, S., Osvaldsson, K., Cromdal, J., Emmison, M. (2016) Pranking in Children's Helpline Calls. *Australian Journal of Linguistics*, 2, str. 224-238.

Internet izvori

B. C. (2020, 7. maj) Podaci Eurostata: U Srbiji 13 psihijatara na 100.000 stanovnika, *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/u-srbiji-13-psihijatara-na-100-000-stanovnika/>, stranici pristupljeno 12.10.2020.

Portal 021, *Nedostaje nam 6.000 psihoterapeuta, građane leće laici*. Dostupno na: <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/147380/Nedostaje-nam-6000-psihoterapeuta-gradjane-lece-laici.html>, stranici pristupljeno 12.10.2020.

International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (2020) *Remote Psychological First Aid During the COVID-19 Outbreak*. Dostupno na: <https://www.redcross.org.rs/en/resources/publications/remote-psychological-first-aid-during-the-covid-19-outbreak/>, stranici pristupljeno 15.8.2020.

Pavić, M. (2014, 20. maj) Evo kako studenti psihologije pomažu onima koji su izgubili sve! *Telegraf*. Dostupno na: <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1079731-evo-kako-studenti-psihologije-pomažu-onima-koji-su-izgubili-sve>

Nikola M. Petrović, Nina Lalević Psihološke intervencije u krizi sa žrtvama pandemije korona virusa

---

evo-kako-studenti-psihologije-pomazu-onima-koji-su-izgubili-sve-foto, stranici pristupljeno 12.10.2020.

Radio-televizija Vojvodine - RTV (2014) Kol centar za psihološku pomoć ugroženima od poplava. Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/kol-centar-za-psiholosku-pomoc-ugrozenima-od-poplava_488879.html, stranici pristupljeno 12.10.2020.

Teovanović, P., Lukić, P., Zupan, Z., Lazić, A., Ninković, M., Žeželj, I. (2020) *Irrational Beliefs Differentially Predict Adherence to Guidelines and Pseudoscientific Practices During the COVID-19 Pandemic*. Dostupno na: <https://psyarxiv.com/gefhn/>, stranici pristupljeno 15.8.2020.

Uredba o merama za vreme vanrednog stanja. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2020/31/1/reg>, stranici pristupljeno 20.10.2020.

NIKOLA M. PETROVIĆ*

NINA LALEVIĆ⁶

Psychological Crisis Interventions with Victims of the Coronavirus Pandemic

This paper deals with psychological crisis interventions in working with victims of coronavirus, i.e. all those who got sick, but also the entire population which is exposed to the potential danger of infection. It first analyzes the psychological consequences of the pandemic on people, and then the specifics of crisis interventions during the pandemic. The main subject of this paper is the analysis of the adequacy of the most often recommended psychological crisis intervention called psychological first aid for this global crisis. Authors suggest certain modifications of this intervention that could prove important in the coming period, since the end of the pandemic is not yet in sight.

Keywords: pandemic, coronavirus, psychological crisis interventions, first aid.

---

* Dr Nikola Petrović is an Assistant Professor at the Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Email: nikola.petrovic@f.bg.ac.rs
Nina Lalević is a Master Psychologist. Email: ninalalevic3@gmail.com

TEMIDA
2020, vol. 23, br. 3, str. 419-421
ISSN: 1450-6637

XX godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju

On-line, 10-11. septembar 2020. godine

Dvadeseta, jubilarna, godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju održana je 10. i 11. septembra 2020. godine. Zbog situacije vezane za pandemiju COVID-19, umesto u Bukureštu (Rumunija), ovogodišnja konferencija održana je online, pri čemu je organizator konferencije bio, kao što je inače bilo po planu, Pravni fakultet Univerziteta u Bukureštu. Pored toga što je Konferencija ove godine održana online umesto uživo, ona je i sadržajno imala drugačiji format i bila manjeg obima nego što je to uobičajeno za redovne konferencije Evropskog udruženja za kriminologiju.

Prvi dan Konferencije počeo je ceremonijom otvaranja. Predsednica Evropskog udruženja za kriminologiju Lesley McAra imala je svoje predsedničko izlaganje čiji fokus je bio na kriminologiji u doba pandemije, a nakon toga su saopštена imena dobitnika godišnjih nagrada Udruženja. Nakon ceremonije otvaranja održan je plenarni okrugli sto pod nazivom „Kuda ide kriminologija?: Kriminalitet, pravda i društveni poredak u doba pandemije“. Na ovom okruglom stolu, o aktualnim pitanjima vezanim za uticaj pandemije na kriminalitet i kriminologiju kao nauku, govorile su kriminološkinje i kriminolozi iz raznih delova sveta: Lesley McAra, predsednica Evropskog udruženja za kriminologiju, Shin'ichi Ishizuka, član Upravnog odbora Azijskog kriminološkog društva, Tara McGee, predsednica Kriminološkog društva Australije i Novog Zelanda, Dan Nagin, predsednik Američkog kriminološkog društva i Sandra Walklate, predsednica Britanskog kriminološkog društva.

Drugog dana konferencije održano je 30 panela, koji su organizovani od strane radnih grupa Evropskog udruženja za kriminologiju. Izlaganja na

panelima su tematski bila vezana za teme kojima se bave radne grupe. U tom smislu, radovi koji su prezentovani obuhvatili su sledeće teme: kvantitativne i kvalitativne metode u kriminologiji; kurikulumi u nastavi kriminologije; kriminalitet, nauka i politika; istraživanja ubistva u Evropi; Evropska zbirka podataka o kriminalitetu i krivičnoj pravdi; život u zatvoru i posledice zatvaranja; organizacioni kriminalitet; krivične sankcije; rodna pitanja kriminaliteta i pravde; tranzicionalna pravda; imigracija i kriminalitet; kriminalitet u vezi sa drogom; prostorne karakteristike kriminaliteta; kompjuterski kriminalitet; kolateralne posledice podataka o kriminalitetu; intergeneracijska kriminologija; restorativna pravda; istorijska kriminologija; zločini iz mržnje; balkanska kriminologija; ruralna kriminologija; međunarodna anketa samoprijavljivanjem delinkvencije, kao i različite teme iz oblasti viktimalogije. Takođe, pored panela koji su organizovani od strane radnih grupa, održano je i pet dodatnih panela, koji su se bavili mešovitim temama.

U skladu sa aktuelnom situacijom u svetu, u okviru više panela razmatrana su pitanja vezana za uticaj pandemije COVID-19 na kriminalitet, viktimalizaciju i društvene odgovore na njih. Ova tema je najviše došla do izražaja na panelima koji su se bavili kriminalitetom, naukom i politikom, imigracijom i kriminalitetom, zločinima iz mržnje, kriminalitetom u vezi sa drogama i kompjuterskim kriminalitetom. Posebno je ukazano na trendove porasta kriminaliteta povezanog sa drogom i imigracijom, kompjuterskog kriminaliteta i zločina iz mržnje, kao i na promene u obrascima njihovog vršenja tokom pandemije. Takođe, u okviru panela koji je organizovala radna grupa za intergeneracijsku kriminologiju održan je i okrugli sto pod nazivom „Potencijalni efekti krize izazvane pandemijom COVID-19 na nasilje u porodici“.

Na ovoj konferenciji učestvovali su i jedna članica i tri člana Viktimološkog društva Srbije. U okviru radne grupe za balkansku kriminologiju dr Uglješa Zvekić je izložio rad pod nazivom „Glavni izazovi vezani za organizovani kriminalitet i korupciju na Zapadnom Balkanu“. U okviru iste radne grupe, dr Vesna Nikolić-Ristanović je izlagala na temu „Viktimalogija u Srbiji: rezultati i izazovi“. Dr Zoran Pavlović je učestvovao na panelu radne grupe za viktimalogiju sa radom „Javna percepcija krivičnog dela nasilja u porodici u Srbiji kao pitanja femicida“, a mr Dušan Stanković je u okviru radne grupe za Prostor, mesto i kriminalitet imao izlaganje na temu „Ispitivanje koncentracije kriminaliteta i prostornih obrazaca kriminaliteta u Nišu“. Knjiga apstrakata radova sa ovoga-

---

dišnje konferencije dostupna je na https://www.esc-eurocrim.org/images/esc/files/e-conference_2020/Book_of_abstracts.pdf.

Najzad, treba pomenuti da su i na ovoj Konferenciji, kao što je to inače uobičajeno, bili održani i sastanci radnih grupa Evropskog udruženja za kriminologiju na kojima su razmotrene tekuće i buduće aktivnosti, projekti i slično.

Konferencija je završena ceremonijom zatvaranja u okviru koje su navedeni plan i mesta održavanja narednih konferencija. Sa nadom da će to biti moguće, najavljen je održavanje naredne, XXI godišnje konferencije u Buku-reštu 2021. godine, a nakon toga bi sledeće konferencije trebalo da budu održane u Malagi (Španija) i Firenci (Italija). Više informacija o Evropskom udruženju za kriminologiju, narednim, kao i svim prethodnim konferencijama Udruženja može se naći na <https://www.esc-eurocrim.org/>.

DR VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC

TEMIDA
2020, vol. 23, br. 3, str. 423-430
ISSN: 1450-6637

**Online konferencija Viktimološkog društva Srbije
„COVID-19 na Balkanu: obrasci viktimizacije
i prava žrtava“**

Beograd, Srbija, 26. i 27. novembar 2020. godine

Online konferencija Viktimološkog društva Srbije pod nazivom „COVID-19 na Balkanu: obrasci viktimizacije i prava žrtava“ održana je u Beogradu 26. i 27. novembra 2020. godine. Konferencija je okupila preko 90 učesnika iz Srbije, regionala bivše Jugoslavije (Severne Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore, Slovenije), kao i iz drugih evropskih (Grčka, Rumunija, Velika Britanija, Ukrajina, Švajcarska) i vanevropskih država (Indija, Izrael, Novi Zeland, SAD). Zbog epidemiološke situacije izazvane virusom COVID-19 i neophodnosti poštovanja preventivnih mera, konferencija je održana online, putem ZOOM platforme. Glavna tema ovogodišnje konferencije bila je vezana za uticaj COVID-19 na obrasce viktimizacije, prava i podršku žrtvama u zemljama Balkana. Izlagači i izlagačice su nastojali da odgovore na pitanje da li i na koji način pandemija utiče, pa čak i determinira kriminal menjajući njegovu sliku, a samim tim i viktimizaciju? Teme o kojima se diskutovalo tokom konferencije odnosile su se na različite oblike kriminaliteta, a time i viktimizacije tokom pandemije, posebno tokom vanrednog stanja, uopšte i pojedinim vidovima kriminaliteta, kao što je nasilje u porodici, ali i na viktimizaciju kršenjem/ograničavanjem ljudskih prava merama koje države preduzimaju u cilju sprečavanja širenja virusa. Učesnici konferencije su ukazali na izazove sa kojima su se suočile službe za žrtve u pružanju podrške žrtvama uopšte i posebno (ženama i deci) žrtvama nasilja u porodici i trgovine ljudima, kao i naučenim lekcijama. Kroz izlaganja i diskusiju analizirani su uticaji i posledice pandemije i odgovora država na nju na posebno osetljive kategorije žrtava: žene, decu (i porodice sa decom) i starije osobe.

Zvanično otvaranje konferencije upriličeno je govorom dobrodošlice predsednika Viktimološkog društva Srbije, prof. dr Slobodana Savića i direktorce Viktimološkog društva Srbije, Jasmine Nikolić. Tokom otvaranja konferencije, prof. Savić je predstavio dobitnike godišnjih nagrada Viktimološkog društva Srbije¹.

Rad na konferenciji odvijao se kroz pet tematskih sesija.

Prvu tematsku sesiju pod nazivom *Obrasci viktimizacije, prava žrtava i COVID-19 u zemljama Balkana*, otvorio je prof. dr Oliver Bačanović sa Fakulteta bezbednosti u Skoplju, koji je prezentovao rad *Obrasci viktimizacije, prava žrtava i COVID-19: Osrvt na stanje u Republici Severnoj Makedoniji*. Profesor Bačanović je analizirao kriminalitet u Republici Severnoj Makedoniji u periodu vanrednog stanja praveći paralelu sa periodom pre stanja izazvanog virusom COVID-19, tačnije sa kriminalitetom tokom 2018. i 2019. godine. Na osnovu podataka dobijenih iz Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Severne Makedonije, Centara za socijalni rad i Crvenog krsta, profesor Bačanović je ukazao na vrste krivičnih dela koje u ovom periodu beleže uzlaznu liniju, pa čak i dominiraju, sa jedne, i one koje stagniraju ili se ređe pojavljuju, a prethodno su bile zastupljenije, pa čak i dominantnije, sa druge strane. On je istakao da je slika kriminala i sa njim povezana viktimizacija slična, pa čak i ista, ne samo u regionu, već i šire. U vezi sa tom tezom, profesor Bačanović je citirao slovenačkog filozofa Slavoja Žižeka (2020), koji u kontekstu pandemije ističe da „smo svi sada na istom brodu“. Međutim, kroz dalje izlaganje profesor Bačanović ipak navodi da „nismo svi u istom čamcu, svi smo u istoj oluci, neki su na superjahtama, dok neki imaju samo jedno veslo“, dakle, da pandemija i mene koje države preduzimaju ne pogađaju jednako sve, što svakako utiče i na obrasce viktimizacije i prava žrtava. Prof. dr Dževad Mahmutović sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Tuzli izložio je koautorski rad (sa Sanjom

¹ Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava dodeljuje se pojedincima/pojedinkama ili organizacijama koji su svojim aktivnostima ili zalaganjima dali veliki i trajan doprinos unapređenju prava žrtava i ostvarivanju ciljeva zbog kojih je Društvo osnovano. Ove godine nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava dodeljena je dr Zorici Mršević. Nagrada „Treći put“ koja se dodeljuje pojedincima/pojedinkama ili organizacijama koji su svojim aktivnostima ili zalaganjima dali poseban doprinos razvoju nekonfliktnog i sveobuhvatnog pristupa bavljenju posledicama rata i izgradnji mira u Srbiji dodeljena je dr Milovanu Pisarri. Nagrada talentovanom mlađom istraživaču/istraživačici, koja se dodeljuje mlađima za posebno kvalitetan naučno-istraživački rad iz oblasti viktimologije, a ima za cilj podsticanje mlađih za bavljenje naučno-istraživačkim radom u oblasti viktimologije, ove godine nije dodeljena jer nije bilo predloga. Više informacija o nagrađenima na internet stranici Viktimološkog društva Srbije, <http://www.vds.rs/NagradeVDS2020.htm>

Škuletić-Malagić iz Ministarstva ljudskih prava i izbjeglica BiH) pod nazivom *Obrasci viktimizacije i prava žrtava nasilja u porodici u doba pandemije COVID-19 u Bosni i Hercegovini*. On je ukazao na obim i fenomenologiju nasilja u porodici pre i tokom pandemije COVID-19, kao i na efikasnost mehanizama zaštite i pomoći žrtvama ove vrste nasilja u Bosni i Hercegovini. Analizirajući podatke dobijene iz državnih institucija i nevladinih organizacija, autori su došli do zaključka da je pandemija očekivano dovila do porasta nasilja ne samo u porodicama u kojima su ranije evidentirani disfunkcionalni odnosi, već i u porodicama u kojima se nasilje ranije nije dešavalo. Kao jedan od razloga za povećanje stepena nasila u porodici, autori navode mere ograničenja i zabrane kretanja koje su preduzete u Bosni i Hercegovini u cilju sprečavanja širenja virusa. U zaključku prof. Mahmutović navodi da ovakva situacija predstavlja svojevrstan test za postojeće mehanizme zaštite žrtava, i da kao takva treba da ukaže na neophodnost preuzimanja novih mera kojima bi se pružila pomoć i zaštita žrtvama nasilja u porodici. Poslednje izlaganje u ovoj sesiji imala je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, članica Evropske akademije nauka i umetnosti i članica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije, koja je predstavila rad pod nazivom *Obrasci viktimizacije i prava žrtava u Srbiji u vreme pandemije COVID-19*. Govoreći o žrtvama u najširem smislu, sa posebnim akcentom na ugrožene grupe poput migranata, Roma, osoba u teškoj ekonomskoj situaciji, osoba u institucijama zatvorenog tipa, zatvorima i ustanovama socijalne zaštite, kao i žrtvama nasilja, prof. Nikolić-Ristanović je analizirala oblike i faktore viktimizacije u Srbiji tokom pandemije COVID-19, preduzete mere u cilju prevencije viktimizacije, kao i mogućnosti žrtava da dobiju zaštitu i pomoć i ostvare druga svoja prava. Autorka ističe da je pandemija dovila do ekspanzije viktimizacije u društvu i da se može reći da su svi građani, posredno ili neposredno, postali žrtve. Osvrćući se na odgovor države na krizu, autorka ukazuje na glavne slabosti državne reakcije i odsustvo sistemskih i efikasnih mera za pomoći žrtvama, nudeći niz preporuka za reagovanje države u kriznim situacijama u cilju prevencije (re)viktimizacije.

Prvo izlaganje u okviru druge tematske sesije koja je bila posvećena posebno osetljivim kategorijama žrtava, kao što su žene, deca i starije osobe, imala je prof. dr Nevena Petrušić, sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, koje je nosilo naziv *Pristup pravdi u doba korone: Naučene lekcije i izazovi*.

Ona je govorila o mogućnostima pristupa pravdi u toku pandemije i izazovima funkcionalisanja pravosuđa, posebno tokom vanrednog stanja, ističući neophodnosti postojanja celovitog i sveobuhvatnog plana delovanja pravosudnih organa u kriznim situacijama. Sledеće izlaganje koje je nosilo naziv *Stavovi studenata o obiteljskom nasilju u vrijeme pandemije COVID-19*, imala je prof. dr Irma Kovč Vukadin sa Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta, Univerziteta u Zagrebu. Ona je prikazala rezultate istraživanja sprovedenog na uzorku od 334 studenta zagrebačkog univerziteta tokom trajanja karantina u Hrvatskoj, a u kojem su ispitivani stavovi studenata o porodičnom nasilju u vreme pandemije Covid-19 uopšte, i posebno stavovi o tri vrste porodičnog nasilja - supružničko nasilje, nasilje prema deci i nasilje prema starijim osobama; potom, mišljenje studenata o uticaju sprovedenih mera za suzbijanje koronavirusa na incidencu porodičnog nasilja i aktuelnoj društvenoj reakciji na problem nasilja u porodici. Rezultati istraživanja su pokazali da studenti smatraju kako su mere za suzbijanje korona virusa u Hrvatskoj dovele do povećanog nasilja među bračnim partnerima, zatim nasilja prema deci, te u relativno najnižem udelu do povećanog nasilja prema starijim osobama. Takođe, prema analiziranim oblicima porodičnog nasilja studenti uglavnom iskazuju stavove koji svedoče o njihovoј osvešćenosti o problemu. Zanimljivo izlaganje imala je Ana Prodanović, specijalistkinja za praćenje prava deteta u kancelariji UNICEF u Srbiji, koja je govorila o uticaju pandemije COVID-19 na porodice sa decom u Srbiji. Ona je predstavila rezultate longitudinalne studije o socio-ekonomskim efektima epidemije Covid-19 na domaćinstva sa decom u Srbiji². Istraživanjem je bilo obuhvaćeno više od 1800 domaćinstava sa decom. Rezultati istraživanja pokazuju da se skoro polovina porodica sa decom suočila sa padom mesečnih primanja tokom proglašenja vanrednog stanja. Vanredno stanje uticalo je i na dostupnost brojnih usluga, pa tako podaci iz istraživanja pokazuju da trećina dece nije mogla da dobije zdravstvene usluge, a svako petnaesto dete koje koristi usluge socijalne zaštite je imalo probleme u realizovanju istih. Autorka navodi da se ovakav trend nastavio i nakon ukidanja vanrednog stanja. Poslednje i veoma zapaženo izlaganje u okviru druge sesije imala je dr Sanja Ćopić, viša naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. Govoreći o uticaju pandemije COVID-19 i merama za sprečavanje

---

² Istraživanje o uticaju pandemije Covid-19 na porodice sa decom u Srbiji <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/istrazivanje-o-uticaju-pandemije-covid-19-na-porodice-sa-decom-u-srbiji-drugi-talas>

širenja virusa na starije osobe, dr Ćopić je ukazala na brojne negativne posledice pandemije i mera za sprečavanje širenja virusa na starije osobe, kao što su: onemogućena redovna zdravstvena zaštita, otežan pristup socijalnoj pomoći, diskriminacija u odlučivanju o medicinskoj pomoći, osećanja straha, neizvesnosti, nesigurnosti i zabrinutosti. Ona je istakla da su restriktivne mere, uvedene bez ikakvog obrazloženja uticale na ukupan kvalitet života starijih osoba i produbljivanje generacijskog jaza. Ukazala je na neophodnost razvijanja politika i praksi u kriznim situacijama koje će biti osetljive po pitanju starijih osoba, zasnovane na pravima, iskustvu i interesima ove starosne grupe.

Treća tematska sesija nosila je naziv *Podrška žrtvama u doba COVID-19: izazovi i naučene lekcije*. U okviru ove sesije, izlagačice su govorile o izazovima u radu službi koje pružaju pomoć i podršku žrtvama tokom pandemije i naučenim lekcijama. Ukazale su na snage i slabosti civilnog sektora, ali i sistema u celini tokom trajanja pandemije. O uslovima rada službi koje pružaju pomoć žrtvama i svedocima u Hrvatskoj govorila je Nikica Hamer Vidmar, rukovoditeljka Službe za podršku žrtvama i svjedocima pri Ministarstvu pravosuđa i uprave Republike Hrvatske. Na osnovu analize rada službi za podršku žrtvama i svedocima, Hamer Vidmar zaključuje da je tokom i nakon perioda „lockdowna“ u Hrvatskoj otežano pružanje pojedinih usluga sistema podrške, dok su neke aktivnosti unapredene i sprovode se na drugačiji način. Ona je istakla da poseban izazov predstavlja promena uobičajenih obrazaca socijalno prihvaćene komunikacije. Takođe je ukazala na neophodnost dodatne podrške svima koji rade u pomagačkim profesijama u uslovima pandemije, kako bi se spremio sindrom sagorevanja. O mogućnosti adaptacije usluge podrške ženama sa iskustvom nasilja tokom i nakon vanrednog stanja izazvanog SARS-COV2 pandemijom, govorile su u koautorskom radu predstavnice Autonomnog ženskog centra, dr Tanja Ignjatović, Mirjana Mitić i Dijana Malbaša. U svom izlaganju autorke su govorile o potrebama žena tokom vanrednog stanja i načinu na koji su žene videle dostupnost institucija. Ukazale su i na izazov pred kojim su se našle brojne službe i organizacije civilnog društva, a koji se odnosi na neophodnost brzog prilagođavanja i menjanje načina rada i usluga koje pružaju. One su istakle da ovakvo iskustvo predstavlja naučenu lekciju koja treba da doprinese većoj spremnosti za odgovor na potrebe žena sa iskustvom nasilja u izmenjenim okolnostima institucionalnog funkcionisanja. Slična iskustva u radu prenela je i Marija Andelković, direktorka organizacije ASTRA-Anti Trafficking Action, koja je govorila o podršci žrtvama

trgovine ljudima u doba pandemije COVID-19. Takođe je kao i prethodne izlagačice ukazala na brojne izazove sa kojima su se susreli pružaoci usluga, ali i na posledice koje je rad u vandrednoj situaciji doneo kako žrtvama, tako i direktnim pružaocima usluga. Istakla je da je pandemija izazvana COVID-19 donela nove izazove, ali i ogolila goruće probleme, naročito u oblasti podrške žrtvama trgovine ljudima koji su već postojali u Srbiji.

U četvrtoj sesiji pod nazivom *Obrasci viktimizacije, prava žrtava i COVID-19 u zemljama Balkana* mogla su se čuti tri izlaganja. Prvo izlaganje u ovoj sesiji imala je prof. dr Vasiliki Artinopoulou sa Panteion univerziteta društvenih i političkih nauka iz Atine (Grčka). Predmet njenog izlaganja bilo je rodno zasnovano nasilje tokom pandemije COVID-19 i uvođenje politika u grčkoj policiji koje su zasnovane na nalazima istraživanja. Ona je predstavila rezultate istraživanja sprovedenog na uzorku od 750 građana/ki, koje je imalo za cilj da utvrdi karakteristike i rasprostranjenost nasilja u porodici tokom karantina. Istraživanje je sprovedeno na zahtev grčkog Ministarstva za zaštitu građana. Dobijeni podaci predstavljali su osnov za predlaganje i izradu novih politika i mera za procenu rizika i zaštitu žrtava porodičnog nasilja tokom kriznih situacija, kao što je pandemija COVID-19. Profesorka Artinopoulou je navela da je ovo prvi put da se politika zasnovana na dokazima uvodi u grčki krivičnopravni sistem, ističući to kao primer dobre prakse koja vodi ka pozitivnim društvenim promenama. Koautorski rad pod nazivom *Nova vremena stvaraju nove žrtve. Kratak osvrt na viktimologiju u doba pandemije u Rumuniji* predstavili su prof. dr Andra-Roxana Trandafir sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Bukureštu i prof. dr Flaviu Ciopec sa Pravnog fakulteta Zapadnog univerziteta u Temišvaru (Rumunija). U svom izlaganju ukazali su na brojne zakonodavne i kriminološke promene koje su se dogodile u Rumuniji tokom pandemije. Posebnu pažnju posvetili su analizi izveštavanja medija i medijskom uticaju na percepciju javnog mnjenja u vezi sa pandemijom. Poslednje izlaganje u ovoj sesiji imala je Nicole Farnsworth, programska direktorka i glavna istraživačica Mreže žena Kosova, koja je govorila o rodnoj diskriminaciji u oblasti rada i zapošljavanja na Zapadnom Balkanu. Predstavila je rezultate regionalnog istraživanja pod nazivom *Rodna diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja na zapadnom Balkanu (Gender- Based Discrimination and Labour in the Western Balkans)*³, koje je sprovedeno od strane šest organizacija za ženska prava na zapadnom Balkanu. Cilj istraživanja bio je da se

---

³ <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2019/09/GBD-Labour-WB.pdf>

---

utvrdi rasprostranjenost rodno zasnovane diskriminacije u vezi sa radom, u kojoj meri se prijavljuje i na koji način se institucije odnose i postupaju u ovakvim slučajevima, kao i da se utvrde nedostaci u zakonodavnom okviru kada je u pitanju diskriminacija u vezi sa radom. Autorka navodi da su rezultati istraživanja pokazali da se žene češće suočavaju sa diskriminacijom u odnosu na muškarce s obzirom na rodne stereotipe, rodne uloge i neuravnotežene odnose moći koji postoje između žena i muškaraca. Istraživanje je takođe pokazalo da je diskriminacija na osnovu pola široko rasprostranjena, naročito u sferi zapošljavanja, profesionalnog napredovanja, porodiljskog odsustva i seksualnog uznemiravanja na poslu. Nicole Farnsworth je istakla da podaci dobijeni iz istraživanja predstavljaju osnov za regionalno zagovaranje i delovanje u cilju sprečavanja diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja.

U poslednjoj, petoj tematskoj sesiji pod nazivom *Podrška žrtvama u doba COVID: izazovi i naučene lekcije* prvo izlaganje imala je direktorka Viktimološkog društva Srbije, Jasmina Nikolić. Ona je predstavila iskustva i izazove sa kojima su se suočavale članice Mreže Žene protiv nasilja (MŽPN)⁴ tokom i posle vanrednog stanja izazvanog virusom COVID-19. Ukažala je na brojne promene u radu i probleme sa kojima su se suočile pojedine organizacije. Istakla je da je pružanje pomoći i podrške ženama u romskim naseljima, ženama sa invaliditetom, ženama koje ne koriste internet i društvene mreže bilo dosta otežano za vreme trajanja vanrednog stanja. Među naučenim lekcijama i preporukama za rad organizacija MŽPN u izmenjenim uslovima, kao što je epidemija, posebno je navela neophodnost nalaženja komunikacionih kanala za širenje informacija osobama koje ne koriste internet i društvene mreže, stvaranje rezervnih fondova za rad i pravljenje procedura u okviru samih organizacija, ali i na nivou Mreže za rad u izmenjenim uslovima. Završno izlaganje na konferenciji imala je Selma Tufekčić, socijalna radnica udruženja građana „Vive Žene“ iz Tuzle (Bosna i Hercegovina), koja je ukazala na specifičnosti rada sa žrtvama nasilja u porodici u vreme pandemije korona virusa, stavljajući akcenat na izmenjen način rada i tretman u sigurnim kućama, koji je podrazumevao, između ostalog, zabranu poseta srodnika, prethodno testiranje štićenica i izolaciju u posebne prostorije do trenutka dobijanja rezultata testa. Ona je istakla da je pan-

---

⁴ Mreža Žene protiv nasilja (MŽPN) je koalicija specijalističkih ženskih nevladinih organizacija koje pružaju individualnu podršku ženama i menjaju društveni kontekst radi smanjenja nasilja nad ženama u Srbiji, nastala 2005. godine. Više o MŽPN na <http://www.zeneprotivnasilja.net/>

Milica Luković Radaković

---

demija i izmenjen način rada u sigurnim kućama imao negativne posledice po štićenice, što je rezultiralo pojачanim osećanjem straha, neizvesnosti i panike.

Kao što se iz prikaza konferencije može videti, istaknuti stručnjaci govorili su o uticaju i posledicama pandemije COVID-19 na prava i podršku žrtvama na Balkanu. Posebna pažnja posvećena je ženama žrtvama porodičnog nasilja, pa je tako i ovogodišnja konferencija VDS, kao i prethodnih godina, predstavljala doprinos kampanji 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama. Knjiga apstrakata sa online konferencije Viktimološkog društva Srbije dostupna je na internet stranici http://www.vds.rs/File/Knjiga_apstrakata_2020Eng.pdf.

MILICA LUKOVIĆ RADA KOVIĆ

TEMIDA
2020, vol. 23, br. 3, str. 431-438
ISSN: 1450-6637

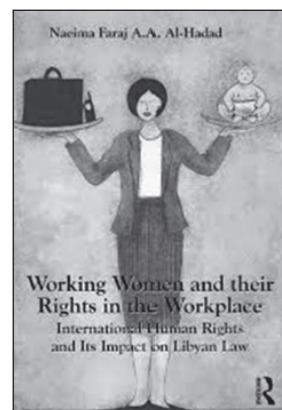
NAEIMA FARAJ A.A. AL-HADAD

Working Women and their Rights in the Workplace: International Human Rights and Its Impact on Libyan Law

(Zaposlene žene i njihova prava na radnom mestu: Međunarodno pravo ljudskih prava i njegov uticaj na libijsko pravo)
Routledge, New York, London, 2015, str. 248

Politike usklađivanja porodičnih i poslovnih obaveza zauzimaju sve značajnije mesto u većini zemalja. Međutim, još uvek postoje razlike između politika koje se vode među državama na planu raspodele odgovornosti za doношење različitih strategija koje će uticati na poboljšanje položaja zaposlenih. Raznolikost koja se uočava među različitim zemljama može se povezati sa različitošću ekonomskih, socijalnih i kulturoloških činilaca koji su karakteristični za svaku državu pojedinačno. Ono što je zajedničko za sve zemlje, jeste to da se prilikom donošenja zakona i definisanja mera oslanjaju i pozivaju na nekoliko dokumenata, tj. konvencija koje se odnose na zaštitu ljudskih prava. Zakoni o zapošljavanju uvode se dugi niz godina u raznim zemljama sa ciljem da obezbede bolje uslove na radnom mestu, kako ženama, tako i muškarcima. Da u praksi ne ide sve onako kako zakon nalaže i da neretko postoji jaz između onoga što je proklamovano zakonom i onoga što se u praksi dešava, govori i knjiga *Zaposlene žene i njihova prava na radnom mestu: Međunarodno pravo ljudskih prava i njegov uticaj na libijsko pravo*.

Knjiga se bavi pravima žena na rad i materinstvo u Libiji iz ugla nacionalnog zakonodavstva i međunarodnog prava ljudskih prava. U pokušaju da

R

reši problem postavljen percepcijom da postoji nerešiv sukob između prava žena na rad i njihovog prava na materinstvo, autorka razmatra kako ova dva skupa prava, zaštićena međunarodnim pravom, mogu i treba da budu prepoznati i promovisani u okviru libijskog pravnog sistema. Studija prikazuje iskustva i borbu žena u Libiji za svoja prava zagarantovana domaćim zakonom, međunarodnim konvencijama i islamom. Pružajući retki uvid u region koji teži pronalaženju svog novog identiteta, autorka procenjuje adekvatnost postojećih libijskih zakona i, tamo gde je to opravdano, nudi predloge za zakonodavne izmene libijskim kreatorima politike.

Pored uvodnog dela i zaključnih razmatranja, knjigu čine još četiri celine. Tematski, knjiga se može podeliti u dva odeljka. Prvi odeljak daje pregled međunarodnih konvencija o ljudskim pravima koje se bave diskriminacijom žena na tržištu rada. Drugi odeljak daje pregled koraka preduzetih u okviru libijskog pravnog sistema u cilju sprečavanja diskriminacije, podsticanja i identifikacije načina na koje se ženama može olakšati usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza.

U uvodnom delu, autorka nas upoznaje sa istorijom libijske države i promenama u sferi društvenog života nakon dolaska na vlast Moamera Gadafija. Pošto je osvojio vlast 1969. godine, Gadaffi je ukinuo ustav Libije iz 1951. i donosio je zakone zasnovane na političkoj ideologiji, koju je on formulisao kao „Treća međunarodna teorija“. Sve do Gadafijeve smrti u Libiji je preovladavao socijalističko-demokratski sistem. Eufemistički nazvan, ovakav sistem doneo je brojne promene u libijskom društvu. Tokom Gadafijeve vladavine mnogi od pokazatelja društvenog razvoja u Libiji su znatno poboljšani. Libija je 2010. godine imala najviši ukupan dohodak po stanovniku (BDP) u Africi, indeks obrazovanja i indeks ljudskog razvoja, kao i najbolje pokazatelje o zdravstvenoj zaštiti. Libija, koja je bila jedna od najsiromašnijih zemalja postaje nacija sa najvišim standardom u Africi. Položaj žena u libijskom društvu dugi niz godina bio je pod uticajem kulturnih stereotipa i tradicionalnog shvatanja uloge žene isključivo kao majke i domaćice. Smatralo se da je najprihvatljivije mesto za ženu njen dom i da je najznačajnija uloga ona koju žena ima u kući, a ne izvan nje. Svi ovi faktori su dosta otežavali mogućnost žena da izađu na tržište rada i da se ostvare u profesionalnom smislu. Donošenjem brojnih zakona koji se odnose na ekonomsko i socijalno osnaživanje žena, polako se menjao i njihov položaj u libijskom društvu. Međutim, i dalje postoji veliki jaz između politika i mera koje su proklamovane

---

zakonom i njihove primene u praksi, što znatno otežava ženama koje rade da uživaju oba prava, pravo na zaposlenje i pravo na materinstvo. Ovakav jaz žene stavlja u nezavidnu poziciju i tera ih na to da biraju između rađanja dece i karijere. Al-Hadad proučava ovaj nesklad kombinujući nacionalnu i međunarodnu pravnu nauku sa dubokim kulturnim razumevanjem problema, uključujući i iskustva žena u libijskom društvu.

Nakon uvodnog dela, sledi poglavlje pod nazivom *Međunarodni standardi ljudskih prava: Ujedinjene nacije*, u kojem autorka detaljno analizira konvencije Ujedinjenih nacija (UN) o ljudskim pravima relevantne za prava žena koje rade i njihove dece. Ovo poglavlje ispituje istoriju takvih konvencija, sa posebnim akcentom na Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women-CEDAW)¹ i Konvenciju o pravima deteta (Convention on the Rights of the Child- CRC)² i njihov uticaj na položaj žena u Libiji. Libija je ratifikovala CEDAW 16. maja 1989. godine, a CRC 15. maja 1993. godine. Iako ratifikacija obavezuje države ugovornice da usvoje ili izmene domaće zakonodavstvo i ustave u skladu sa suštinskim članovima konvencije, Libija je izrazila rezerve prema nekim članovima, posebno prema članu 16 CEDAW, koji se odnosi na brak i porodicu. Ravnopravnost koju CEDAW nalaže u suprotnosti je sa shvatanjem ravnopravnosti, načelima i duhom Časnog Kurana (Holy Qur'ān), koji je sastavni deo zakonodavstva u Libiji. CEDAW ne prepoznaje razlike u nivoima odgovornosti između muškaraca i žena koje nalaže Kur'an. Ključne razlike između CEDAW i Kurana ogledaju se u sledećim oblastima: razvod braka, starateljstvo nad decom i poligamija. Prema CEDAW muškarci i žene imaju jednakna prava i odgovornosti kao roditelji. Libijski zakon o braku, pak, muškarca vidi kao odgovornog za dobrobit porodice, dok je na ženama odgovornost vezana za odgoj i vaspitanje dece.

Treće poglavlje pod nazivom *Međunarodni standardi ljudskih prava: Međunarodna organizacija rada* (MOR) fokusira se na još dve međunarodne konvencije o ljudskim pravima nastale u okviru Međunarodne organizacije rada³ – Konvenciju o diskriminaciji (zapošljavanju i zanimanju) (C111)⁴ i Kon-

---

¹ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

² Convention on the Rights of the Child <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>

³ International Labour Organization <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>

⁴ Discrimination (Employment and Occupation) Convention (C111), opened for signature 25 June 1958, ILO (entered into force 15 June 1960).

venciju o zaštiti materinstva (C3, C103, C183)⁵. Međunarodna organizacija rada (MOR) je međunarodna organizacija u okviru koje nastaju konvencije čiji je cilj eliminisanje svih oblika diskriminacije pojedinaca ili stranaka za koje se vidi da su „slabi“ ili da im nedostaje „glasa“. Žene su najveća demografska grupa podložna diskriminaciji. Stoga su mnoge konvencije u okviru MOR-a nastale u cilju zaštite i očuvanja prava žena, bilo da se tiču zaposlenja, zdravlja ili socijalne zaštite. Libija je postala država članica MOR-a 1952. godine, nakon kolonijalne vladavine. Devet godina kasnije, 1961. Libija je ratifikovala Konvenciju o diskriminaciji, koja ima za cilj da doprinese uklanjanju diskriminacije na polju zapošljavanja i zanimanja tako da sva ljudska bića, bez obzira na rasu, veru ili pol, imaju pravo da teže i svom materijalnom blagostanju i svom duhovnom razvoju u uslovima slobode i dostojanstva, ekonomске sigurnosti i jednakih mogućnosti. Prema rečima autorke, Libija nije dosledna u ratifikaciji ove Konvencije. Najviše primedbi odnosi se na to da libijska vlada u izveštajima o implementaciji Konvencije ne pruža „dokaze“ vezano za postignutu jednakost prilikom zapošljavanja. Bolju ocenu vlada Libije dobila je kada je u pitanju primena Konvencije koja se odnosi na zaštitu materinstva, u smislu da je razvila naknadu za materinstvo u skladu sa nacionalnim zakonima. Al-Hadad u ovom delu knjige daje preporuke MOR da uzme u obzir činjenicu da je Libija zemlja u razvoju i da se ne može očekivati da u potpunosti ispoštuje standarde, kao što to čine razvijene zemlje, poput SAD i Kine.

Četvrto poglavje koje nosi naziv *Jednaka prava na radnom mestu za žene prema libijskom Zakonu o zapošljavanju*, može se podeliti na dva dela. U prvom delu autorka analizira libijski zakon o zapošljavanju i prava zaposlenih žena zagarantovana libijskim zakonodavstvom. Poglavlje započinje istorijom libijskog zakonodavstva, ukazujući na promene koje je libijski zakon pretrpeo u cilju spečavanja diskriminacije i uvođenja principa jednakosti u sferi zapošljavanja i radnih odnosa. Libijski pravni sistem je izведен iz italijanskog i francuskog građanskog prava, s jedne, i Šerijata (islamski zakon), sa druge strane. Napetosti koje nastaju između ova dva pravna sistema imaju direktni uticaj na ograničavanje radne sposobnosti žena, kao i na vrstu posla koji žene mogu da obavljaju. Libijsko društvo dugi niz godina smatra ženu bitnim delom svoje strukture. Ženama su puna zakonska prava u Libiji, uključujući i pravo glasa, pružena 1969. godine. Od tada, položaj i uloga žena

---

⁵ Maternity Protection Convention (C183), opened for signature 15 June 2000, ILO (entered into force 7 February 2002).

pretrpele su značajne promene, od tradicionalnih shvatanja uloge žene kao isključivo majke i domaćice do sve većeg broja žena na vodećim funkcijama u libijskom društvu. Vladina podrška kroz brojne podsticajne programe i mere ih ohrabruje da zauzmu svoje mesto u radnoj snazi, čak i nakon što imaju decu i postanu majke. Zakoni koje je donela libijska vlada osiguravaju smanjivanje rodnog jaza kroz uvođenje jednakih primanja na istim radnim pozicijama za muškarce i za žene. Zakonom je predviđena naknada za žene koje su na porodiljskom odsustvu, počevši od četvrtog meseca trudnoće, pa sve do rođenja deteta. Nakon rođenja deteta, svaka žena, bez obzira da li je zaposlena ili ne, dobija jednokratnu pomoć. Zakon takođe nalaže da poslodavac nema pravo da otpusti ženu zbog bilo kakvog odsustva, uključujući i ono koje se odnosi na održavanje trudnoće. Zakon o radu omogućuje majkama koje su se vratile na posao, da do osamnaestog meseca deteta, imaju dve pauze od po pola sata tokom radnog dana, koje se uračunavaju u radno vreme i ne podrazumevaju smanjenje plate. Majka takođe ima pravo na odsustvo sa posla radi nege deteta i za to prima naknadu koja je zakonom određena. Jedna od možda najvažnijih odrednica u zakonu, jeste ona koja se odnosi na dostupnost odgovarajuće brige o deci. Naime, ministar za rad i socijalna pitanja u Libiji, može naredbom zahtevati od poslodavca koji zapošljava pedeset i više žena, da obezbedi jaslice za decu zaposlenih. Naredba propisuje uslove i specifikacije za takve jaslice, pravila koja se u njima moraju poštovati i troškove koje snose radnice koje ih koriste. Takođe, poslodavac je dužan da kada god je to moguće, obezbedi prevozno sredstvo na posao i sa posla zaposlenim ženama. Razlog za to bila je studija sprovedena 1997. godine, koja je pokazala da više od 18% zaposlenih libijskih žena ne može da obavlja posao usled nedostatka prevoza. Naime, u libijskom društvu se na žene koje koriste taksi ili na one koje se voze na posao, gleda s prezironom, posebno u ruralnim oblastima. Glavna barijera nije ni zakonska, ni islamska prepreka, već tradicionalni kulturni pogled, onaj koji s prezironom gleda na porodice koje dozvoljavaju svojim ženama da voze ili koriste bilo koji privatni prevoz (bilo sama ili sa drugim ženama) za odlazak na posao ili bilo koje drugo mesto. Ovaj tradicionalni faktor preovladava nad bilo kojim pravom i zakonom.

Drugi odeljak ovog poglavlja analizira sve aspekte libijskog radnog prava u vezi sa zaposlenim majkama i međunarodnim pravom o ljudskim pravima i ispituje neslaganja između libijskog domaćeg zakona i međunarodnog zakona o ljudskim pravima. Autorka navodi da postoje dva

jaza. Sa jedne strane, prisutan je jaz koji je očigledan u teoriji, nastao usled razlika između libijskog domaćeg zakona i međunarodnog prava o ljudskim pravima, dok sa druge strane postoji jaz očit u praksi, koji predstavlja jaz između domaćeg prava i njegove primene. Nepostojanje praktične primene libijskog zakonodavstva rezultira neskladom između nacionalnog pravnog okvira i međunarodnog pravnog ljudskih prava. Indikatori postojanja razlika između ova dva okvira su: nedostatak žena u političkom sistemu, nedostaci u pružanju porodiljskog odsustva, pitanje zdravstvene zaštite za majke koje rade, nedovoljan porodični dodatak za majke koje rade i odsustvo fleksibilnog radnog vremena. Na postojanje ovih razlika utiču i neadekvatne sankcije za kršenje zakona osmišljenog da podrži žene na radnom mestu, kao i kulturni faktori, koji utiču na učešće žena na tržištu rada.

U prethodnom poglavlju, autorka je detaljno objasnila podršku koju zaposlene majke imaju kroz libijsko zakonodavstvo i opisala razlike između libijskog i međunarodnog prava. Cilj petog poglavlja, koje nosi naziv *Prava zaposlenih majki u libijskom zakonu - u praksi*, jeste da se ispita u kojoj meri se u praksi uživaju prava zagarantovana libijskim zakonom i sprovode politike usmerene na zaštitu prava zaposlenih majki. Da bi postigla ovaj cilj, autorka je intervjuisala zaposlene majke kako u javnom, tako i u privatnom sektoru. Ovako dobijeni empirijski podaci su značajni jer omogućavaju da se sagleda prava slika problema. Iskustva intervjuisanih žena potvrdila su autorkinu hipotezu da u libijskom društvu postoji jaz između teorije i prakse, tj. onoga što je proklamovano zakonom i onoga što se stvarno poštuje i primenjuje. Među ispitnicama, 75% njih je izjavio da su se suočile sa diskriminacijom na radnom mestu. Diskriminacija je uglavnom bila vezana za mogućnost profesionalnog unapređenja, usavršavanja i/ili dobijanja bonusa na platu, mogućnost korišćenja porodiljskog odsustva i slično. Uglavnom su muškarci bili ti koji su bili na rukovodećim pozicijama i koji su imali mogućnost unapređenja i sticanja novih kvalifikacija. Zaposlene žene su takođe u intervjuima izjavljivale da su poslodavci od njih zahtevali da rade prekovremeno bez naknade, što je uticalo na povećanje stresa i nemogućnost usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza.

U zaključnom, šestom poglavlju, autorka sumira nalaze studije odgovarajući na ključna pitanja: Da li je libijski zakon dozvolio majci koja radi da ostvaruje oba svoja prava: da bude majka i zaposlena žena? Da li joj je pružio ono što je potrebno kako bi se osiguralo da su ta prava dostupna

---

ne samo u zakonu, već i u praksi - odnosno da li se njena prava sprovođe? Autorka zaključuje da što je veći nivo odgovornosti koje žena ima u domaćinstvu niže je njeno učešće na tržištu rada, bez obzira na nivo obrazovanja i/ili radno opterećenje izvan kuće, žena nosi „lavovski deo“ kućnih obaveza. Neplaćeni kućni poslovi, uključujući brigu o deci, utiču na profesionalno angažovanje žena u Libiji, ali najveći uticaj ima stepen do kojeg je njeno učešće na tržištu rada olakšano od strane društva i države. Iako je Libija potpisala brojne međunarodne instrumente o ljudskim pravima, njihova primena u mnogim oblastima ostaje problematična. Kulturni faktori su ti koji u velikoj meri utiču na implementaciju međunarodnih akata. Tamo gde se žene u međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima smatraju jednakim građankama, kulturni stereotipi u Libiji utiču na tumačenje međunarodnog prava i njegove primene. Al-Hadad navodi da konvencija koja nije ratifikovana ili je previše „rezervisana“ ili nije čak ni sprovedena u velikoj meri od strane države članice je od male koristi za one kojima se nastoji da se zagarantuju određena prava i standardi njenom primenom. Da bi međunarodno pravo bilo efikasno, nacionalna politika mora biti u skladu, a ne u sukobu sa njim, kao što je to slučaj u Libiji. U ovom poglavlju su takođe sumirane i preporuke i rešenja koja autorka nudi za probleme sa kojima se suočavaju žene u Libiji. Iako se ova studija pretežno odnosi na situaciju koja je vladala pre revolucije 2011. godine i kako u Libiji svibe nova era u kojoj može (ili ne mora) da se vidi dalji napredak kada su u pitanju prava žena i kao majki i kao radnica, autorka se nada da će ova teza imati pozitivan doprinos zakonodavnom okviru u pogledu njegove primene, kako bi se smanjio jaz između zakona i prakse i kako bi žene uživale gore navedena prava. Al-Hadad smatra da je mračna prošlost najveći učitelj narodu Libije i veruje u svetliju budućnost koja će omogućiti bolji položaj i poštovanje prava žena u Libiji.

Studija Naiema Al-Hadad nas upoznaje sa mnogim zakonima u Libiji koji se odnose na žene, posao i porodicu. Pokazuje praznine između nacionalnog i međunarodnog okvira i ističe nedoslednosti, slabo sproveđenje i nepoštovanje zakona. Bogati podaci iz intervjua sa zaposlenim majkama rasvetljavaju dileme sa kojima se susreću u pokušaju uravnoteženja posla i porodice. Ova studija je osvetlila temu od velike važnosti, pitanje prava zaposlenih žena i kao takva predstavlja značajan doprinos u borbi za puno priznavanje prava zaposlenih žena ne samo u Libiji, već širom sveta. Knjiga *Zaposlene žene i njihova prava na radnom mestu: Međunarodno pravo ljudskih*

Milica Luković Radaković

---

prava i njegov uticaj na libijsko pravo je značajna za sve one koji vode računa o politici jednakih mogućnosti koja podrazumeva i stvaranje preduslova za usklađivanje ličnog, porodičnog i profesionalnog života.

MILICA LUKOVIĆ RADA KOVIĆ

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2020. godinu

Tema broja 1, godina 23, 2020.

VIKTIMIZACIJA I RAZLIČITOST

**The Role of Sexual Orientation in Differentiating between
Perceptions of Rape Myths, Gender Role Stereotypes and Social Distance:
The Case of Israel**

Mally Shechory-Bitton

Lea Jaeger

LGBT žrtve nasilja: Pregled europskih spoznaja, politika i praksi

Irma Kovč Vukadin

Izazovi i perspektive „duginih porodica” u Srbiji

Zorica Mršević

**Victim's Interests and the Role of Probation Officers in Victim-offender
Mediation: Theoretical Analysis and the Greek Juvenile Justice System**

Konstantinos I. Panagos

**Unapređenje sustava pomoći i podrške žrtvama i svjedocima/kinjama
kaznenih djela – Uloga organizacija civilnog društva u Hrvatskoj**

Maja Mamula

**Novi pravni režim poklona iz zahvalnosti pacijenata zdravstvenim
radnicima u Republici Srbiji**

Filip Mirić

Tema broja 2, godina 23, 2020.

VIKTIMIZACIJA U INSTITUCIJAMA

Stavovi stručnjaka i stručnjakinja u Srbiji o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju: Rezultati istraživanja

Sanja Ćopić

Bejan Šaćiri

Učestalost i tipovi zlostavljanja starijih osoba u Srbiji

Nataša Todorović

Milutin Vračević

Bosiljka Đikanović

Bojana Matejić

Psychiatric Defence of a Nigerian Minor with Intellectual Disability and Co-morbid Mental Illness: An Exploration into Legal Grounds

Oluyemi O. Akanni

Nosa G. Igbinomwanhia

Medijsko izvještavanje o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini

Jovana Bokan

Medijska viktimizacija okrivljenog kroz povređivanje pretpostavke nevinosti

Lazar Đoković

Recenzenti koji su recenzirali radove tokom 2020. godine

Recenzenti iz Srbije

Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Nenad Glumbić (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Slađana Jovanović (Pravni fakultet, Univerzitet Union), prof. dr Petar Teofilović (Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić”, Univerzitet Union), prof. dr Tamara Klikovac (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Mina Zirojević (Institut za uporedno pravo), prof. dr Saša Mijalković (Kriminalističko-policajski univerzitet), prof. dr Biljana Simeunović-Patić (Kriminalističko-policajski univerzitet), prof. dr Tatjana Đurić Kuzmanović (Visoka poslovna škola strukovnih studija, Univerzitet u Novom Sadu), prof. dr Nataša Mrvić Petrović (Institut za uporedno pravo), prof. dr Dubravka Valić Nedeljković (Asocijacija centara za interdisciplinarnе i multidisciplinarnе studije i istraživanja, ACIMSI, Univerzitet u Novom Sadu), prof. dr Nevena Petrušić (Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu), prof. dr Nevenka Žegarac (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Veronika Išpanović-Radojković (redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, u penziji), prof. dr Dragana Pavlović Breneselović (redovna profesorka Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu, u penziji), prof. dr Milana Ljubičić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Vesna Miletić Stepanović (Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Jelena Ćeranić Perišić (Institut za uporedno pravo), prof. dr Mario Lukinović (Pravni fakultet, Univerzitet Union), prof. dr Olga Cvejić Jančić (redovna profesorka Pravnog fakulteta, Univerzitet u Novom Sadu, u penziji), doc. dr Natalija Žunić (docentkinja Pravnog fakulteta, Univerzitet u Nišu, u penziji), doc. dr Aleksandra Ilić (Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu), dr Miloš Resimić (nezavisni istraživač), dr Marta Sjeničić (Institut društvenih nauka), dr Ivana Stevanović (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Sanja Čopić (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Mirjana Dokmanović (Institut društvenih nauka), dr Marijana Maksimović (Institut društvenih nauka), dr Aleksandra Bulatović (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), dr Vida Vilić (Klinika za stomatologiju, Niš), dr Ivana Vidaković (ITO, Beograd), dr Tanja Ignjatović (Autonomni ženski centar,

Beograd), Slavica Peković (Služba za pomoć i podršku oštećenima i svedocima Višeg suda u Beogradu, Posebno odeljenje za organizovani kriminal i Odeljenje za ratne zločine), Stefan Radojković (Muzej žrtava genocida).

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Nina Peršak (Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija), prof. dr Olga Siegmunt (University of Vechta, Nemačka), prof. dr Debarati Halder (Karnavati University, Indija), prof. dr Irma Kovč Vukadin (Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska), prof. dr Robert Peacock (University of the Free State, Južna Afrika), prof. dr Irma Deljkić (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), prof. dr May-Len Skilbrei (University of Oslo, Norveška), prof. dr Anabel Cerezo (University of Malaga, Španija), prof. dr Vasiliki Artinopoulou (Panteion University od Political and Social Sciences, Grčka), prof. dr Pam Alldred (Nottingham Trent University, Velika Britanija), doc. dr Zoran Burić (Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska), dr Sanja Milivojević (La Trobe University, Australija), dr Omenma J. Tochukwu (University of Nigeria, Nigerija), dr Bojan Bilić (University of Lisbon, Portugalija), dr Stjepka Popović (Univerzitet u Rijeci, Hrvatska), dr Vibha Hetu (Lok Nayak Jayprakash Narayan National Institute of Criminology and Forensic Science, Ministry of Home Affairs, Indija), Nikica Hamer Vidmar (Služba za podršku žrtvama i svjedocima, Uprava za kazneno pravo, Sektor za evidencije, pomilovanja i podršku žrtvama i svjedocima, Ministarstvo pravosuđa i uprave Republike Hrvatske, Hrvatska), Precious Eriamiatoe (International Committee of the Red Cross), Aleksandra Ivanković (Victim Support Europe, Belgija), Edit Torsz (European Forum for Restorative Justice, Belgija).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinisu kvalitetu naučnog časopisa *Temida*.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2021. godinu su: **Broj 1: Covid-19: Obrasci viktimizacije i prava žrtava** (rok za predaju radova je 10. februar 2021. godine), **Broj 2: Izazovi podrške žrtvama** (rok za predaju radova je 10. jun 2021. godine), **Broj 3: Seksualno nasilje** (rok za predaju radova je 10. septembar 2021. godine)

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenu.htm>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019.pdf>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u ***Uređivačkoj politici časopisa Temida*** (dostupno na <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitika.htm>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutore.htm>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

Preplata

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* iznosi 1.000 dinara. Godišnja preplata na štampani primerak za 2021. godinu iznosi 3.000 dinara za pojedince i 10.000 dinara za institucije u Srbiji.

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* za inostranstvo je EUR 20. Za inostranstvo, godišnja preplata na štampani primerak za 2021. godinu iznosi EUR 60 za pojedince i EUR 120 za institucije.

Cena preplate obuhvata dostavljanje poštom primerka časopisa *Temida*. U vezi preplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se Redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2021 are: **No. 1: Covid-19: Victimization patterns and victims' rights** (submission deadline: February 10, 2021), **No. 2: Challenges of victim support** (submission deadline: June 10, 2021), **No. 3: Sexual violence** (submission deadline: September 10, 2021).

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in TEMIDA can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenuEng.htm>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance to the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019Eng.pdf>.

Manuscripts should be submitted electronically on vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied with the signed **Authors' statement**, confirming that authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the ***Editorial Policy of the journal Temida*** (available at <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitikaEng.htm>). The Author's statement can be downloaded from <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutoreEng.htm>. Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

Subscription

Price for single printed copy of scientific journal *Temida* is 1.000 RSD. Annual subscription for printed copy for 2021 is 3.000 RSD for individuals and 10.000 RSD for institutions in Serbia.

Price for single printed copy for abroad is 20 EUR. Annual subscription rate for printed copy for 2021 for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions.

The subscription includes delivery of the copy of *Temida* by post. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj изашао 1997. године

ISSN 2406-0941 (online izdanje)
ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335